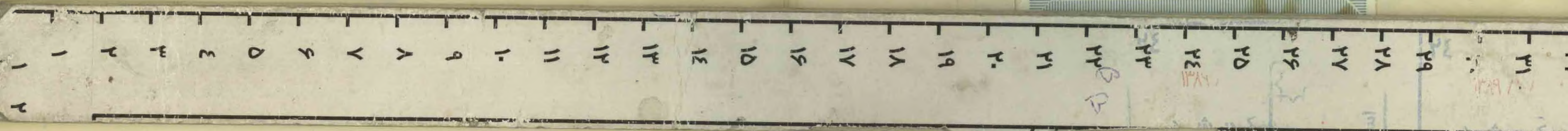

کتابخانه مجلس شورای اسلامی	
کتاب	لنز الفرائد
مؤلف	حسن محمد زاده تبریزی
مترجم	—
موضوع	—
شماره ثبت کتاب	۴۹۳۹۷
تاریخ	۱۳۴۸

کتابخانه مجلس شورای اسلامی	۳
تاریخ	۴۲۸

کتابخانه مجلس شورای اسلامی	
کتاب	لذات الفوائد
مؤلف	حسن محمد بن محمد بن ابی اسحاق
مترجم	—
موضوع	—
شماره ثبت کتاب	۴۹۳۹۷
تاریخ ثبت	۱۳۴۸

کتابخانه مجلس شورای اسلامی	۳
۴۲۸	

کنز الفوائد

مصنف

حسین محمد شاہ شہاب انصاری

مؤلف

سید یوشع بی - اے (علیگ)

سینیئر لیکچرر و صدر شعبہ عربی و فارسی و اردو

مدراس یونیورسٹی

سنہ ۱۹۵۶ عیسوی

فهرست فصول و اقسام کنز الفوائد

مقدمه

مقدمه از مرتب ۱ — ۱۵

(۱) فصل اول: — در فضیلت شعر و شعراء : ۳

قسم اول: — در فضیلت شعر : ۳

قسم دوم: — در فضیلت شعراء : ۸

(۲) فصل دوم: — در حقیقت شعر و شعراء : ۱۲

قسم اول: — در حقیقت شعر : ۱۲

قسم دوم: — در حقیقت شعراء : ۱۳

(۳) فصل سوم: — در بیان قافیة و ردیف : ۱۵

قسم اول: — در بیان قافیة : ۱۵

قسم دوم: — در بیان ردیف : ۲۲

(۴) فصل چهارم: — در بیان معانی و صنائع شعر : ۲۴

قسم اول: — در بیان معانی شعر : ۲۴

قسم دوم: در بیان صنائع شعر : ۲۸

(۵) فصل پنجم: — در آسامی اشعار و مناسب آن

و عروض : ۵۳

قسم اول: — در آسامی اشعار : ۵۳

قسم دوم: — در بیان عروض : ۶۲

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مقدمہ

حسن اتفاق سے ساڑھے چھ سو برس پہلے کے ایک عالم و شاعر کی ایک مختصر مگر مفید و کارآمد تصنیف کنزالفوائد کا ایک قلمی نسخہ مدراس کے سرکاری کتب خانہ مخطوطات مشرقی میں موجود ہے۔ نسخے کی ہیئت مجموعی سے معلوم ہوتا ہے کہ تخمیناً سو سو، ڈیڑھ سو سال پہلے کا ہوگا۔ کاتب کی فرو گذاشتیں اور تصرفات نسخے میں بیسیوں جگہ نمایاں ہیں۔ اس کے مصنف حسین محمد شاہ ابن مبارک شاہ انصاری، جیسا کہ خود انہوں نے اپنے دیباچے میں ذکر کیا ہے، عہد سلطان علاء الدین خلجی (شوال سنہ ۶۹۲ تا ۱۱ شوال سنہ ۷۱۵ ہجری مطابق اگست سنہ ۱۲۹۵ء تا ۹ جنوری سنہ ۱۳۱۶ء) کے مصنف و شاعر ہیں، ان کا لقب شہاب تھا اور تخلص انصاری کرتے تھے۔ اس سے ظاہر ہے کہ وہ امیر خسرو دہلوی کے معاصر ہیں۔

افسوس ہے کہ ایسے پرانے زمانے کے عالم و شاعر کے ذہنی و حالات کی کسی تذکرے میں ملتے ہیں اور نہ کنزالفوائد ہی کے کسی دوسرے نسخے کا کہیں پتہ چلتا ہے۔ اس باب میں میں نے بہتیری جست و جوئی، علما و شعرا کے بیسیوں تذکروں میں اور دنیا کے مختلف کتب خانوں کی فہرستوں میں ڈھونڈا لیکن افسوس ہے کہ ان کے حالات و تصانیف کا ذکر تو ایک طرف نہ کہیں ان کے نام ہی کا نشان ملا اور نہ کنزالفوائد ہی کے کسی دوسرے نسخے کا پتہ لگ سکا۔ بظاہر

شاید اس ساڑھے چھ سو برس پہلے کے مصنف اور امیر خسرو دہلوی کے ہمعصر کی ایک بڑی قلمی یادگار، مذکورہ بالا نسخے کی صورت میں، دستبرد زمانہ سے بچ سکی ہے۔

یہ نسخہ زیر اشاعت اسی مذکورہ صدر ایک نسخے سے تیار کر کے شائع کیا جا رہا ہے تاکہ ہندوستان کے ایک پرانے مصنف کی ایک بڑی قلمی یادگار نہ صرف قاف ہونے سے بچ جائے بلکہ موجودہ و آئندہ نسلیں اس کارآمد و مفید تصنیف سے استفادہ بھی کر سکیں۔

کنزالفوائد کے مطالعے سے یہ امر صاف ظاہر ہوتا ہے کہ حسین محمد شاہ ابن مبارک شاہ انصاری الملقب بدہ شہاب کو علم معانی و بیان اور علم عروض سے نہ صرف طبیعتی دلچسپی تھی اور وہ شعر کی باریکیوں، اس کے لطائف و محاسن اور اس کے ذخائر و معانی سے بھی بخوبی واقف تھے بلکہ اس فن میں کمال رکھتے تھے۔ اس ضمن میں وہ برسبیل تذکرہ اپنے دیباچہ میں یوں فرماتے ہیں:—

”چون در شعور شعر شروع کردم و شعائر آن را در تصرف آوردم پس کہ در دقت اشعار موضوع داشتم سر موی از دقائق آن فرو نگذاشتم۔ چنانکہ از قواعد و لوازم اشعار حظ وافر و نصیب کامل حاصل شد، سودای تصنیف در سر افتاد و تمنای تالیف رو بہ من نهاد۔“

گو انصاری نے ذکر نہیں کیا ہے پھر بھی قرائن سے یہ ظاہر ہوتا ہے کہ ان کی زندگی کا ایک شغل طالب علموں کو پڑھانا بھی رہا ہوگا اور ما سوا اور علوم کے خصوصاً علم معانی و بیان اور علم عروض ضرور پڑھایا کرتے ہوں گے۔ یہ بھی بعید از قیاس نہیں کہ

سورن درس و تدریس میں طلباء کی سہولت کی خاطر اپنے روزمرہ کے درسوں کو قلمبند کر کے ایک کتاب کی صورت میں ترتیب دیا ہو اور اسی بنا پر کنزالفوائد معرض وجود میں آئی ہو۔

مصنف نے کنزالفوائد کو پانچ فصلوں میں اور ہر فصل کو دو قسموں میں تقسیم کیا ہے۔ پہلی فصل کی دو قسموں میں ”فضیلت شعر“ اور ”فضیلت شاعر“ پر اظہار خیال کیا ہے۔ دوسری فصل کی دو قسموں میں ”حقیقت شعر“ اور ”حقیقت شاعر“ پر بحث کرتے ہوئے واضح کیا ہے کہ فی الحقیقت کیسے کلام کو ”شعر“ اور کیسے صاحب کلام کو شاعر کہا جاسکتا ہے۔ تیسری فصل میں ”قافیہ“ اور ”رئیف“ کے اقسام پر روشنی ڈالی ہے۔ چوتھی فصل میں معانی و محاسن شعر کو واضح کیا ہے اور محاسن شعر کی مختلف قسمیں بیان کرتے ہوئے جابجا خود اپنے کلام سے ہر ایک کی مثال پیش کی ہے۔ پانچویں فصل میں ”آسانی اشعار“ اور ”عروض“ کے قواعد وغیرہ کو بیان کیا ہے۔

مولف کنزالفوائد حسین محمد شاہ انصاری نے نہایت اختصار کے ساتھ علم معانی و بیان اور علم عروض سے متعلق تمام ضروری چیزیں اس مختصر سی تالیف میں جمع کر دی ہیں۔ باوجود اس اختصار کے شاید ہی کوئی ایسی صنعت ہوگی جو مولف سے چھوٹ گئی ہو۔ اور علم عروض میں بھی شاید ہی کوئی ایسا وزن ہوگا جو فارسی شاعری میں آتا ہو اور مولف نے اس کا اندارج نہ کیا ہو۔ خود مولف نے سبب تالیف بیان کرتے ہوئے یوں لکھا ہے:—

”خاطر بر آن آسود کہ دریں علم مختصرے بسازم و رسالہ پردازم۔ لیدم کہ اہل فضل دریں فن کتابچہ معتہد ساختہ اند و

چیز ہاے معتبر پر داختہ - و لیکن ہر کسے گوہرے سفتہ است و در یک فن سخن گفتہ - اگر یکے بیان صنائع کردہ است ، سخن معائب در میان نیاوردہ است - و اگر کسے شرح قافیہ صواب دیدہ است ، سخن عروض سنجیدہ است ، و در مضمار دانش ہیچ فارسے ذکر قافیہ با ردیف در یک محل نہ کردہ است و فضیلت شعر و حقیقت آن در بیان نیاوردہ اما چون من استظهار و استحضار آن دارم کہ ایں جواہر را بدہ یک سلک در آرم ، انتظام قواعد و اجتماع لوازم اشعار صواب دیدم و ایں در و لالی را بدہ یک رشتہ در کشیدم ۔

غرض کنزالفوائد اپنی نوعیت اور موضوعات کے لحاظ سے گو بہت مختصر لیکن نہایت مفید کتاب ہے جس میں قواعد فن شعر سے متعلق تقریباً تمام نکات ایک جگہ جمع کر لئے گئے ہیں ۔ جیسا کہ میں اوپر لکھ چکا ہوں انصاری نے اس کتاب کو طالب علموں کے لئے اور ان ہی کے معیار کو ملحوظ رکھتے ہوئے تالیف کیا ہے ۔ کنزالفوائد کی ہر ایک فصل ان الفاظ سے شروع ہوتی ہے : ”بدان“ ارشدی اللہ تعالیٰ ۔ اس بنا پر قیاس کیا جاسکتا ہے کہ ان کا مخاطب شاید ان کا ہر ایک شاگرد ہے اور مولف نے اپنی طرز بیان اور مثالوں سے اس کی کوشش کی ہے کہ فضیلت شعر و شعرا ، حقیقت شعر و شعرا ، قافیہ و ردیف ، معائب و محاسن شعر اور علم عروض کے تمام نکات و قواعد بہ آسانی اس کی سمجھ میں آجائیں اور بحور و اوزان کی بعض گتھیاں اپنے خاص طریقہ تقسیم اور دائروں ، تشریح اور مثالوں سے سلجھا دی ہیں تاکہ یہ چیزیں بغیر کسی دقت کے اس کے ذہن نشین ہو جائیں ۔

کنزالفوائد میں انصاری نے مثال کے طور پر جو جاہل خود اپنے اشعار درج کئے ہیں اس سے یہ توقع کی جاسکتی تھی کہ عہد سلطان علاء الدین خلجی کے ایک عالم و شاعر کی نکتہ صرف ایک نثری تصنیف بلکہ اشعار کی بھی ایک خاصی تعداد سے شائقین ادب فارسی روشناس و بھرہ اندوز ہو سکیں گے مگر افسوس ہے کہ کاتب نے بہت سی جگہ مثالیں درج نہیں کی ہیں اور اس طرح مصنف کے بہت سے شعر حذف ہو گئے ہیں ۔ پھر بھی باوجود ان محذوفات کے کنزالفوائد میں ان کے کم و بیش پونے دو سو شعر چاروں طرف دکھارے ہوئے ملتے ہیں ۔ کاتب کی طرف سے یہ محذوفات نہوتے تو انصاری کے اشعار کی تعداد ڈھائی سو تک پہنچ جاتی ۔ ایسے موقعوں پر جہاں کاتب نے مثال درج نہیں کی ہے وہاں میں نے دوسرے لوگوں کے اشعار سے مثالیں فراہم کر دی ہیں تاکہ اس کارآمد تصنیف کی افادت میں کوئی نقص واقع نہ ہو ۔

یہ نامناسب معلوم ہوتا ہے کہ ہندوستان کے ایسے پرانے شاعر اور امیر خسرو دہلوی کے ہمعصر کے اس قدر ابیات میسر آنے کے بعد ان کو یوں ہی بے تبصرہ چھوڑ دیا جائے ۔ انصاری کے یہ پونے دو سو شعر جو کبھی صنائع لفظی و معنوی اور کبھی مختلف اوزان بحور کے واضح کرنے کی خاطر اس تالیف میں درج کئے گئے ہیں گو کلام انصاری پر پوری روشنی ڈالنے کے لئے کافی نہیں ہیں تاہم اب جو کچھ بھی ان کے کلام سے میسر آسکا ہے اس سے ہتھی المقدور فائدہ اٹھانے کی کوشش کی جا چکی ہے :

انصاری کے اشعار جو کنزالفوائد میں چاروں طرف دکھارے ہوئے پائے جاتے ہیں ان کا بغور مطالعہ کرنے سے یہ خیال پیدا ہوتا ہے کہ شاید ان کا کلام نہ صرف قصائد و غزلیات و رباعیات بلکہ مثنویات

وغیرہ پر بھی مشتعل رہا ہوگا۔ ان اصناف شعر میں سے ہر ایک کے نمونے ذیل میں پیش کئے جاتے ہیں :

خیال ہوتا ہے کہ انصاری نے کم سے کم اپنے سات آٹھ قصیدوں سے شعر اخذ کر کے اس تالیف میں مثلاً پیش کئے ہیں۔ چنانچہ ذیل کے دو شعر ظاہر ان کے کسی ایک قصیدے کے معلوم ہوتے ہیں جو کسی پادشاہ یا حاکم کی مدح میں انہوں نے لکھے تھے :

بہ گاہ جزم و اندر رزم داری ہمت و ہیبت
کزین دل ہا کنی خرم و زان جاں ہا کنی اجتر
چہ ہمت ہمت بخشش چہ بخشش بخشش جان ہا
چہ ہیبت ہیبت حملہ چہ حملہ حملہ صفدر

ذیل کا شعر بھی ایک اور مدحیہ قصیدے سے ماخوذ معلوم ہوتا ہے :

اگر بگویم خورشید را کہ بندهٔ دست ز بندگی تو او را بسے شرف باشد

علیٰ هذا القیاس ذیل کے پانچ شعر بھی کسی جداگانہ مدحیہ قصیدے سے تعلق رکھتے ہیں :

(۱) آزدہ نیست هیچ کس از دولتت جز آذک

پا از طریق شرم محدد بیرون نہاد

(۲) تا طویل و بسیط بہار بود

عمر و ملکش طویل باد و بسیط

(۳) نامردم و سیاه دل و سفید ایست آن

با چوں تو خوب خلق کہ کیں آوری کند

(۴) گر ترا بناید کہ ماند نام نیکم جاوداں

این سعادت را بجز در شعر نتوان یافتن

(۵) مرا زمانہ جافی جفا نہودہ بسے

بزرگوارا انصاف من ازو بہستان

حسن اتفاق سے انصاری کی تین رباعیاں بھی اسی تالیف میں مثالوں کے تحت میں آگئی ہیں اور خاصی اچھی ہیں۔ ان میں سے ایک رباعی صنعت معنی میں لکھی گئی ہے۔ معنی کے لغوی معنی ہیں ”اندھا کیا ہوا“ ”اندھا بنایا ہوا“ لیکن صنعت شعر میں معنی ایسے ایک شعر یا اشعار کو کہتے ہیں جن میں کسی کا نام اس طرح لایا جائے کہ پادی النظر میں تو پوشیدہ ہو لیکن بعض اشارات و کنایات سے اس کا پتہ لگایا جا سکے، مثلاً جس طرح انصاری نے کہا ہے :

رباعی

دل را بہ غم زلف چو شامے بدھم عقل و خرد و ہوش تھامے بدھم
صد جاں اگر دم دھید اندر غم او تا در سر جاں نہم بہ نامے بدھم
شاعر نے رباعی کے تیسرے اور چوتھے مصرعے میں ”جان“ کے سر پر اگر مجھے سو جانیں دی جائیں گی تو بھی میں ”جان“ کے سر پر یعنی ”ج“ پر ”تا“ کو رکھوں گا اور اس ایک نام پر وہ سب جانیں لے ڈالوں گا۔ ”تا“ کو ”ج“ پر رکھنے سے ”تاج“ بنتا ہے اور شاعر کا مقصود یہی نام ہے۔

انصاری کی دو اور رباعیاں ذیل میں پیش کی جاتی ہیں جو ”مستزاد“ کی مثال کے تحت میں آئی ہیں۔ پہلی رباعی میں دو مصرعوں کے بعد مستزاد یعنی کلمہ زائد از وزن لگایا ہے اور دوسری رباعی میں ہر مصرعے کے بعد :

(۱) آیام بہار و من جدا از بر یار

چوں بلبل دل شیطنت می نالمر زار پیہم شب و روز

افسوس کہ در حسرت آن لالہ عذار

با شور فراق می رود فصل بہار در گریختہ و سوز

(۲) تا من بزم جاؤ وفا خواہم کرد پیہ ہیچ جفا

غم ہاے ترا بے سینہ جا خواہم کرد از راز وفا

جز وصل تو آرزو نہ خواہم کردن اے راحت جان

مہر ہمہ دلبران رہا خواہم کرد از بہر ترا

اس تالیف میں بعض اشعار ایسے بھی آئے ہیں جن کے متعلق

قیاساً کہا جاسکتا ہے کہ انصاری نے شاید ان کو اپنی بعض مثنویوں

سے لیکر مثلاً پیش کیا ہے۔ چنانچہ ذیل میں تین شعر درج کئے جاتے

ہیں جو انصاری کی کسی ایک مثنوی کے معلوم ہوتے ہیں۔

(۱) خرابی پذیرد بنائے دیار سخن تا قیامت بود پایدار

(۲) گہر از موم سازد گلے اوستاد درو بوی گل چوں تواند نہاد

(۳) بیا ساقی آن جام گلگون بیار کہ گل باز دادست در مرغزار

اسی طرح ذیل کے دو شعر بھی انصاری کی کسی اور مثنوی

کے معلوم ہوتے ہیں۔

(۱) چوں ہنر از عیب فراوان شود مرغ زبردست سلیمان شود

(۲) ہرکہ بود مست مے عشق یار تا بے قیامت نشود ہوشیار

علیٰ ہذا القیاس ذیل کے دو شعر بھی ان کی ایک عشقیہ مثنوی

کے معلوم ہوتے ہیں:—

مرا شوریدہ خاطر چند داری چرا بر جان من رحمہ نیاری

بیا بنگر کہ من میرم بے زاری بیا کردم کہ کردم با تو یاری

اس تالیف میں ایسے اشعار کی اکثریت ہے جن کے متعلق قیاساً

کہا جاسکتا ہے کہ انصاری نے ان کو شاید اپنی غزلوں سے لیکر مثلاً پیش

کیا ہے۔ حسن اتفاق سے ایک جگہ انصاری نے اپنی ایک پوری غزل بطور

مثال درج کی ہے جو حسب ذیل ہے:

غزل

اے گل باغ لطافت کہ ز گل تازہ تری فتنہ اہل دلی، آفت صاحب نظری

من کہ باشم کہ ترا دل بدہم یا ندہم تو چنانہ کہ دل از دست ملائک ببری

روے زیبائے ترا دیدم و دیوانہ شدم اے پریروے ندانم ملکی یا بشری

روے خوبان ز پیر بردن دل گرچہ بلاست کس بدیں شکل نہ باشد تو بلائے دگری

من بے دیدار تو حیران وز خود بیخبرم تو خود آشفتم خویشی و زمن بیخبری

یک زمانے ز دل شیفتم ام دور نہ کس کہ در خاطر من ہر نفسے می گذری

شور در شہر فگندی کہ سراسر ندکی عیش من تلخ چہ داری کہ لبالب شہری

گر ببینی بے غم عشق خرد انصاری را

چوں سر زلف خود آشفتم و درہم نگری

ذیل میں ایسے اشعار پیش کئے جاتے ہیں جن سے انصاری کی

غزل گوئی کا مزید اندازہ ہو سکے:—

ممکن ہے کہ انصاری اپنے زمانے کے کافی مشہور شاعر رہے

ہوں۔ اپنے کسی دوست سے مخاطب ہوکر اس باب میں وہ یوں

فرماتے ہیں:

ہبی ترا خرسیدست شعر انصاری و گر نہ گفتہ اول درجہاں کجاست کہ نیست

اس خیال کو کہ عشق میں کوئی عمدہ و قصداً مبتلا نہیں

ہوتا بلکہ از خود ہے ارادہ گرفتار ہو جاتا ہے کس خودی و اختصار

کے ساتھ بیان کیا ہے:

می ندانستم کہ افتم در غمت خود ندانم تا نیفتد آدمی

معشوق کی بیدردی اور زمانے کی بیدادی کو کن مختصر الفاظ

میں اور کس سلاست سے بیان کیا ہے:

قسم تو آمد مگر انصاریا جور بتان و ستم روزگار

ذیل کے مطلع میں لفظ ”سائل“ کے دو معنیوں [(۱) مانگنے والا -

(۲) پہنے والا] ہوا کر کس قدر لطافت پیدا کر دی ہے :

بہ آب دیدہ وصالش نہی شود حاصل
چہ سود ازاں کہ بود دیدہ روز و شب سائل

ذیل کے شعر میں بھی لفظ ”پر“ کے دو معنی (ٹھہرے و مہوے -

آغوش و کنار) حسن شعر کو دو جالا کر رہے ہیں :

نخل ہالے تو کردیم نہاں اندر دل گرجوں بخت مساعد بہ در آید روزے

اسی طرح لفظ ”راست“ بھی دو معنیوں (سیدھا - سچا) کا حامل

ہو کر ذیل کے شعر میں دھرا مزہ پیدا کر رہا ہے :

سرو گر گوید چو قدرت راستم مشنوا زوے این سخن چوں نیست راست

معشوق کے حسن دلکش کی تعریف کرتے ہوئے لفظ ”جائے“ کی

تکرار سے ذیل کے شعر کو کس قدر پر لطف بنادیا ہے :-

اے ہمہ شکل دلاویز ترا دادہ خدائے
جائے آن است کہ در دیدہ ما گپری جائے

گریخت عاشقانہ میں کیا ہی نازک نکتہ پیدا کیا ہے ! ذیل کا شعر

ملاحظہ ہو :

نہی نہائی رخ تو بہ چشم گریانم
ہوا چو آب کشد آفتاب نہناید

اپنے آپ میں اور معشوق میں مہائیت کس خوش اسلوبی کے

ساتھ پیدا کی ہے ! ذیل میں دو شعر بطور نمونہ پیش کئے جاتے ہیں :

(۱) من و تو و ہر دو دوست و مست استیم تو ز جام دے و من از چشمت

(۲) تن من چوں میان تو قرارے است دیدہ چوں لعل تو گہر چارے است

کیا ہی خوش سلیقگی ، شوخی و معنی آفرینی کے ساتھ ذیل

کے شعر میں ایک سے چھ تک اعداد گن دئے ہیں -

یک روز از دو لعل نگارم سے ہوسے داد

وز بہر چارمیں بہ شش و پنچ در فگند

”نیک و بد“ کو ذیل کے شعر میں کس عمدگی سے نبایا ہے !

مہر من و جفایت افسانہ جہاں شد
خون نیک و بد بہ عالم ہرگز نہاں نہاند

انصاری نے ذیل کے اخلاقی شعر میں کیا ہی عمدہ بات بیان کی

ہے کہ جس کی عقل ماری گئی ہے وہی برے افعال کا مرتکب ہوتا

ہے اور اپنے کئے کا نتیجہ بھگتا ہے ورنہ طریقت زندگی نیک کرداری

کے سوا اور کچھ نہیں :

کردار نیکو خوش بود باشد بدی را بد خرد
در مرغزار این جہاں چیزے کہ کاری بدروی

معشوق کے حسن و جمال ، عشوے و ادا ، کرشمہ و ناز و غیرہ کے

بعض پہلوؤں پر انصاری نے یوں روشنی ڈالی ہے :

(۱) چہ نگاری تو ندانم کہ چنیس روح فزائی

نتوان کرد تصور کہ تو در وصف درائی

(۲) لب و دھان و رخت را چہ مانند اے لبیر

یکے عقیق و دوم غنچہ و سوم گلزار

عقیق و غنچہ و گلزار را بہ عہد تو نیست

یکے بہا و دوم قیامت و سوم مقدار

(۳) بہاندہ ام بہ نہیر چو نقش گہراندہ

ندانم آن گل نازک گلے است یا اندام

(۴) بہ زلف و روے و اندام و لب شیرین تو مانند

شب تیرہ ، مہ روشن ، گل تازہ ، دے احمر

(۵) ترا کہ زلف سیاہ است و مشکبو ، بہدہ

نسیم را نفس جاں فزا و شب را رنگ

- (۶) دلہ از دست می شود چوں تو
جام می را به دست می گیری
- (۷) دل ز من بستد به شوخی دلبرے
دلبرے ، شیریں لبے ، جان پرورے
- (۸) عارض گلگون تو خے چو کند گوہیا
قطرۂ سیمین چکد از ذقن یاسمین
- (۹) سر آن دو چشم گردم کہ گدہ کرشمہ کردن
بکشد هزار بیدل ببرد هزار جان را
- (۱۰) آن نگار روح فرایم کہ مست می رود
در هواے او دلہ ز دست می رود
- (۱۱) در تماشای چمن کردن تو وقت سحر
گل چو رویت بود و روے تو چون گل باشد
- (۱۲) درمشکین ایں چنین کہ ز سودای زلف تو
انصاری شکستہ پریشان شدن گرفت

انصاری اپنے حال عشق کی مختلف صورتوں اور پہاؤں پر اس طرح
روشنی ڈالتے ہیں :

- (۱) اگر مجال بود دوستان بگویندش
ہمیں قدر کہ گرفتار نست انصاری
- (۲) من نکو دامن چو انصاری طریق
ورکنے در عاشقی پنہم دہد خادای بود
- (۳) غوغا مکن انصاری گر شیفتہ یاری
آن بہ کہ نگہداری اسرار ز بیگانہ
- (۴) نگارا ز جور فراق بجانم
چہ تدبیر سازم بہ عشقت ندانم
- (۵) بردی و نبردی اے پری رو
صبر از دل و اندہ از روانم

- (۶) بارگہ سرائے من ہے تو فروغ کے دھند
شمع توٹی ہے مجلس ماہ توٹی ہے منزل
- (۷) زہر ہے یاد تو شکر می شود
شام ہے روے تو سحر می شود
- (۸) آن بت ہے مہر باز عہد محبت شکست
صبر در آمد ز پای عقل پروں شد ز دست
- (۹) کنوں کہ رونق بستان بہار پیدا کرد
مرا هواے رخ آن نگار شیدا کرد
- (۱۰) روز و شب چشم ہے رہ دارم و پرسیاں باشم
مگر از سوے تو ہر من خبر آید روزے
- (۱۱) انصاری از هوایت شد غرق خون دیدہ
اے کاشکے نہ کردے دل با تو آشنائی

ٹیل کے دو شعر بھی انصاری کی صنعت کاری و قادر الکلامی کے
اچھے نمونے ہیں :

- (۱) اے ہار توٹی کہ دل ربودی از من
عیار توٹی کہ دل ربودی از من
- (۲) یارا غم ہجران تو آورد بجان
ما را غم ہجران تو آورد بجان

قصیدہ ، رباعی و غزل کے علاوہ انصاری کے مسہط کے چند نمونے
حسن اتفاق سے کنزالفوائد میں موجود ہیں ۔ مسہط موٹی پروئے کو کہتے
ہیں اور مسہط جو اسی سے مشتق ہے موٹیوں کی لڑی کو ۔ شاعری میں
مسہط چند مصرعوں کی لڑی کو کہتے جن میں قافیہ کی بھی رعایت
رکھی جاتی ہے ۔ مریج ، مخس ، مسلس ، مشہن ، معشر اسی مسہط
کی شاخیں ہیں جن میں مصرعوں کی تعداد مقرر ہوتی ہے لیکن
مسہط میں مصرعوں کی تعداد کا کوئی خاص تعین نہیں ہوتا ۔

انصاری نے موٹی کی لڑیاں اس طرح پروڈی ہیں :

(۱) ای جان من ، جانان من
 روی خوشیت بستان من
 رحمت بگش بر جان من
 بر من شبی مهملان بیا
 دارم امید ای نازنین
 تا با تو باشم همنشینی
 مهری بکن ، بگذار کیس
 بر من شبی مهملان بیا

(۲) یار است ما را دلریا
 دارد جمال جان فزا
 رویش به از تری سما
 زلفش به از مشک خطا

سرو روان ، غنچه دها
 سوسن زبا ، لاله رخا
 آرام جان ، روح روان
 حور چنان ، ماه سما

(۳) لعل برچون شاگه دلریای
 یکه بد خور ، شوخه ، بیوفای
 به خنده دلفریبی ، جان فزای
 به غمزه ناوک انداز ، بلای

به عشقش می زدم من دست و پای
 مگر روزه در آید در کنارم

(۴) آمد نوا جان فزا
 صحن چمن شد دل کشا

وز بسوی گل باد صبا
 پندشست هر سو عطرسا

بلبل ز باغ دلریا
 (از شوق شد زخمه سرا)
 وان غنچه لب خوش نوا
 بر روی گل شد مبتلا
 ای ساقی گل رخ بیا
 خوش کن زمانه وقت ما
 در ده به گلگون کده تا
 نوشم به روی یار خود

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

حمد مر صانع را که صنعت او جیاد ضماثر ارباب معانی را
به توشیح و شاح انواع دقایق بیچاراسته، و شکر مر قادر را که
قدرت او قلاده رقاب خواطر اصحاب مبادی را به ترصیح جواهر
اصناف دقایق پیراسته، حکیمه که عرش مریح اثر حکمت اوست
و قدیمه که چرخ مدور دلیل بر قدرت او، بحر عمیق از الوان عجائب
و غرائب به فضل وافر ملون کرده فطرت اوست، و صحن بسط
از اجناس لطائف و ظرائف به کرم کامل مجنس کرده صنعت او، شعر

قفی کل شیء له آیه
تدل علی انّه واحد

و تشریف شرف شعر شعار و دثار شعرا گردانیده، شعر :

فحمداً له ثمر حمداً له
علی ما کسانا رداء الکریم

رحیمه که در فضیلت بر سالکان مسالک فضل به شاده و اهل توحید
را به ادای شکر این نعمت راه داده، شعر :

فشکراً له ثمر شکراً له
علی ما هدانا بشکر النعم

و قریض درود که شعری بیته از آن نهاید، و قصیده تحمیه که نظم
پروین نثر آن شاید، مقفی به اخلاص و مردف به اختصاص بر سید کائنات
و زبدۀ موجودات که در فصاحت افصح فصحا بود که "أنا أفصح العرب و
العجم" و در بلاغت ابلغ بلغا می نمود "أدبني ربی فأحسن تأديبی"
رسوله که غرّه او مطلع ماه رحمت شد، آیه : و ما أرسلناک الاّ رحمة للعالمین،
و نبیه که رسالت او مختم باب نبوت آمد، آیه :

و لکن رسول الله و خاتم النبیین (صلی الله علیه و سلم) -

و بیتے از آن قصیدہ کہ عروض آن از قصور قبض و ضرب آن از کسور حذف سالم باشد بر صدای مختار از مہاجر و انصار کہ منشید شعر شریعت و مشید بیت طریقت جودہ اند -

و محامد مدید و مدائح طویل بہ درگاه مہاکت و بارگاه سلطنت سلطان السلاطین ظل الله فی العالمین ، مالک مداین المشارق و المغرب ، علامہ الدنیا و الدین ابوالمظفر محمد شاہ السلطان سکندر الثانی - ایزد تعالی آن درگاه جہاں پناہ را از زحاف ارکان و اعتدال دوران در امان دارد و دولت مترادف و ظفر متواتر مآذاد ، شعر :

تا طویل و بسیط بحر بود
عبر و ملکش طویل باد و بسیط

بعد حمد و صلوة و ادعیہ واجبات ، ناظم در این نظم و کاشف غرر این کلام ، حسین محمد شاہ مبارک شاہ انصاری الملقب بالشہاب می گوید کہ چون در شعور شعر شروع کردم و شعائر آن را در تصرف آوردم پس کہ در دقت اشعار خوض داشتم سر مویہ از دقایق آن فرو نگذاشتم - چنانکہ از قواعد و لوازم اشعار حظ وافر و نصیب کامل حاصل شد ، سودای تصنیف در سر افتاد و تمناے تالیف روع بہ من نہاد - خواستم تا ازین معرض اعراض نہایم و در محل "مَنْ صَنَفَ فَقَدْ اسْتَهْدَفَ" درنیایم - اما ذکای طبیعت و صفای رویت جانگ بر زد کہ

لقد نطق افارم هذا الراي بطلا
و غادرت اجباد الخواطر عطلا

برین قضیہ شوق تصنیف غالب شد و عشق تالیف جاذب گشت و خاطر جز آن آسود کہ درین علم مختصر بہ سازم و رسالہ پردازم - دیدم کہ اہل فضل درین فن کتابہای مستعد بہاختہ اند و چیزہای معتبر پرداختہ -

و لیکن ہر کس گوہرہ سفتہ است و در یک فن سخن گفتہ - اگر یکہ بیان صنائع کردہ است ، سخن معائب درمیان نہاوردہ است - و اگر کس شرح قافیہ صواب دیدہ است ، سخن عروض نسنجیدہ است ، و در مضمار دانش هیچ فارسی نہ کہ قافیہ با ردیف در یک محل نہ کردہ است و فضیلت شعر و حقیقت آن در بیان نہاوردہ - اما چون من استظہار و استحضار آن دارم کہ این جواهر را بہ یک سبک درآرم ، انتظام قواعد و اجتناب لوازم اشعار صواب دیدم و این در لالی را بہ یک رشتہ در کشیدم - چون از دقایقہ "فلما سلم مکارا و قبل لہ عشار" باخبر جودم ، از بطالت اطالت اقبال نمودم و اخیان قبان این عروس زیبا را بہ اکتحال اختصار مکتحل کردم و بر منصب مزین ایجاز در جلوہ آوردم ، شعر :

أوجزت ذکری و فی الایجاز فائدہ
و الاکرام من التطویل تصدیح

و درین کتاب دہ بیت برای تزئین از گفتہ قدما تضمین کردم و داد قواعد شعر دادم و کسر الفوائد نام نہادم ، مرکب بہ انواع فضل و مفصل بر پنج فصل ، ہر فصل منقسم بہ دو قسم مزدوج چون روح و جسم : فصل اول در فضیلت شعر و شعرا ، و فصل دوم در حقیقت شعر و شعرا ، فصل سوم در بیان قافیہ و ردیف ، فصل چہارم در معائب و صنائع فصل پنجم در عروض و اسامی اشعار -

فصل اول در فضیلت شعر و شعرا

قسم اول در فضیلت شعر

بدان ، ارشدک الله تعالی ، کہ رسول وافر علوم دینی و کامل شعور بہ زبان گہر نثار "و ما ینطق عن الہوی" در فضیلت شعر سخن می راند و بہ بیان در بار "ان هو الا وحی یوحی" و شعر را دیوان عرب می خوانند کہ

”الشعر ديوان العرب وترجمان الادب و ضابطه تشبیر“ و ما علمت الشعر - و شعر از حکمت تقریر می فرماید و صاحب تقریر است و به شاعر حکمت شعر را باز می نماید که ”ان من الشعر لحکمة“ ذکای طبیعت و صفای قریحیت را روشن و مبرهن است که هر کرا از خزانه ”یوتی الحکمة من یشاء“ و من یوت الحکمة فقد اوتی خیرا کثیرا ، نقد به دست نیاید ، پایه در طریق شعر نتواند نهاد و طاسم گنجینه ”الشعر ديوان العرب“ و معدن حکمتها و کنز دایها نتواند کشاد - اشعار رائق به ضابطه حکمت فراهم نتوان آورد و الفاظ فائق به رابطة عقل باهم نتوان کرد در ترکیب اشعار حلیقه عقل روع می نماید و در ترتیب الفاظ قیامت مرد پیدا می آید ، فیج بحار الفهم و یفرط البوهم و یسرع العقل و یخبس قیمة الهر - و شعر صوته است ساخته و قواله است خواخته مرد که ”الشعر صوت العقل لکلام الفحول“ تفصیل انسان و تکریم ایشان بر سائر حیوان به واسطه سخن است - و سخن لطیفه ایست که از عالم غیب می آید و نتیجه ایست که از نفس ناطقه می زاید - آدمی حیوانی است ناطق که ”الانسان حیوان ناطق“ و به فضیلت نطق بر حیوانات دیگر فائق - خلاصه ، انسان دل است و زبان سخن به ضابطه دل در حیز امکان می آید و به واسطه زبان در میدان ظهور جولان می نماید ، شعر :

لِسَانُ الْفَقِيٍّ نَصْفٌ وَ نَصْفٌ فَوَادَةٌ

فَلَمْ يَبْقِ إِلَّا صَوْرَتُ السَّحْمِ وَالْحَمِّ

ایزد جل و علا ابداع خلقت و ابدای فطرت از آفرینش قلم کرد که ”أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ تَعَالَى الْقَلَمَ“ و مقصود از آفریدن قلم نبشتن سخن بود ، بیت :

(۱) جنبش اول که قلم بر گرفت

حرف نخستین و سخن در گرفت

و باز چون ایزد تعالی خواست تا حیران ماندگان قیام ضلالت و پیریشان گشتگان صحرای جهالت را به سعادت هدایت رساند و از شقاوت غوایت باز رهاشد در نبوت بر عالم بکشاد و از عالم غیب پر انجیا سخن فرستاد ، نظم

(۲) سخن از گنبد کی بود آمد

ز آسمانها سخن فروت آمد

گر بدی گوهری و راه سخن

آن فرود آمده بجای سخن

سخن گوهری است زیبا و لؤلؤی است لالا ، مقدر ناقلان بصیر و مبرهن منتقلان روشن ضمیر است که چون چنین گوهری همین به نظام نظم منظم گردد عقده شود به نظیر و سبط بود دلپذیر - گوهر نظم سفتن از غایت دراست باشد و سخن منظوم گفتن از نهایت کپیاست بود - نظم را پایه ایست منیع و شعر را درجه ایست رفیع ، ”حسن الکلام یعز یک و یرفعک“ نظم از هر ذهنی نظر نتوان داشت ، و شعر از هر طبیعتی توقع نتوان کرد - نظم را قریحه می باید صافی و شعر را طبیعت می باید وافی -

رسم رؤسای عرب این بود که اگر یکی از اینها ایشان نظم ساختن ندانسته و شعر گفتن نتوانسته ، او را خوار داشتند و در انجمن خویش نگذاشتند ، و آن کس را پلید خواندند و از جمع خویش برون راندند ، خلق از صحبت او تنگ آمد و اقربا را از قربت او تنگ آمد - امرؤ القیس یکی از اینها مایوک عرب بود - پدر او از (۱) این بیت از نظامی گنجوی است - (۲) ابیات ذیل هم از نظامی گنجوی است -

راهِ شفقت هر روز او را پیش خوانده و به اکرام تمام در صدر نشانداده و قواعد شعر تعلیم کرده و به گفتن نظم ترغیب نموده - امرو القیس هیچ نوع در شعر رغبت نمی نمود و در گفتن نظم همت نمی بست - چون مدتی برین بگذشت ، خالق زبان تشنیه بر او بکشد و او در زبان خلق افتاد - احوال بر احوال او افسوس می کردند و اعمام بر ایام او دریغ می خوردند - در مجالس احباب خوار و در محفل اصحاب به اعتبار می بود - وقتی از جمع یاران ظریف و جوانان لطیف لطائف شنیده و لطافت دیده باز گشت ، و هوا به نظم در دل او کار کرد و اشتیاق شعر دلش را در کار آورد - هر روز در نظم می سفت و به صد آرزو و نیاز شعر می گفت ، قصائد با جزالت و اشعار با سلاست انشا می کرد - چون این قصیده غرضاً به عبارت عذرا بگفت ، که یک بیت قصیده (۱) :

قِفَا نَبِكِ مِنْ نِكْرِ حَبِيبٍ وَ مَنْزِلِ

بِسِقْطِ اللَّوَى بَيْنَ الدَّخُولِ فَحَوْمِلِ

فضلا و بلغای عرب جمله سر نهادند و لطافت و بلاغت این قصیده را انصاف دادند -

چون هفت قصیده گزیده فراهم آوردند ، نام آن سبعیات کردند - در مطلع سبعیات این قصیده را نبشتند و بر در کعبه آویختند - در ایام جاهلیت آن را می پرستیدند - و در نبوت رسول ، علیه السلام ، از در کعبه فرود آوردند و به حضرت رسالت بردند و به خدمت رسول ، علیه السلام ، می خواندند و پیغمبر صلی الله علیه و سلم ، استماع می فرمودند ، و در شنیدن میل می نمودند و زبان مبارک به تحسین می کشادند ، و هر بیت را انصاف می دادند مگر این بیت را ، بیت :

(۱) "یک بیت از این قصیده این است ، مناسب است -"

اِذَا مَا بَكَاسٍ خَلَّهَا انْصَرَفَتْ لَـ

يَشِقُ وَ تَحَى وَ شَقَا لَمْ تَحُولِ

چون این بیت بشنید از شنیدن سر باز کشید و فرمود که "هذا قَبِيبٌ" و نیز این حدیث وارد است ، "الشَّعْرُ كَلَامٌ حَسَنٌ وَ قَبِيحٌ قَبِيبٌ" -

اگر کسی شعر متضمن غرضه بگوید و در آن آزار مسلمانان نبوید آن شعر پسندیده است - و اگر کسی بر ضد آن پردازد و هجو و مومنه سازد نکوهیده است در گفتن شعر و جواز در آن زیبا نیست - و حدیث موزون که به زبان مبارک رسول ، علیه السلام ، رفته است این است ، حدیث : اَنَا النَّبِيُّ لَا كَذِبُ اَنَا ابْنُ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ - و این حدیث نیز مروی است ، حدیث :

مَنْ جَرَّبَ الْحَرْبَ حَلَّتْ بِهِ النَّدَامَةُ - اما از گفتن شعر که امتناع

نموده است ، سبب آن بوده است که چون کلام الله منزل می شد ، رسول ، علیه السلام ، بر یاران می خواند و جواهر معانی آن در دامن صحابه می افشاد - طائفه کفار و اهل انکار ، بعضی از حق و جهل ، و بعضی از حقد و حسد ، می گفتند که محبّد شاعر شده است و شعر می گوید و آن را کلام الله می خواند - پیغمبر ، صلی الله علیه و سلم ، از گفتار کفار متحیر می ماند و ازین سبب شعر بر زبان نمی راند - حق تعالی برای ردّ منکران این آیه فرستاد که ، "وَمَا عَلَّمَهُ الشَّعْرَ وَمَا يَنْبَغِي لَهُ" ، و ازین لازم نمی آید که شعر گفتن نبی شاید - زیرا که منکران سخن ناصواب می راندند و کلام الله را از خطا شعر می خواندند ، ایزد تعالی وحی فرستاد که "مَا مَعَهُ (صلعم) را شعر نپام و خفته ایم" - و این چراغ تحقیر شعر نبود ، بلکه برای تذکیر کفار بود - و چای دیگر فرموده

است که، "وَمَا هُوَ بِقَوْلِ شَاعِرٍ"، یعنی قرآن گفتار شاعر نیست، بل کلام حضرت ربّانی و کتاب دارگاه یزدانی است که منزل شده است.

پیغمبر، علیه السلام، هیچ وقت کسی را از شعر گفتن منع نفرموده است، مگر آن گاه که در آن شخصیت مسلمانان بوده است و این معروف و مشهور است که حسن ثابت در سفر و حضر و در خلا و ملا حضرت نبوت را شعر گفته است و در ذمت آن درگاه به کرات و مراتب سفته و پیغمبر، صلی الله علیه و سلم، در اجتماع آن گوش داشته است و در جماع آن هوش گهاشته، و او را به احسان و تحسین مشرف و مکرم گردانیده، که اگر شعر منہی و منفی بود، رسول، علیه السلام، اصغان ننموده.

آن که سخن را از راستی انداخته اند و احسن الشعراء اکذّبا، حجت ساخته اند، نهی دانند که صاحب دانش عربوس شعر را به زینت مبالغه بیاراید تا در جلوه گاه انشاد زیبا نماید - دروغ در گفتار محبوب است و مغضوب، مگر در اشعار که محبوب است و مرغوب - اصحاب حکمت شعر را موجب بقا می خوانند علیک بالشعر قاذب، ابقاک ذکرا جمیلا - مادم و مدح از شعر بقا می پذیرد، و صیت جهان خورد شان اطراف و اکناف عالم را می گیرد، بیت:

گر ترا باید که مادم نام نیکت جاودان
این سعادت را بجز در شعر نتوان یافتن

قسم دوم

در فضیلت شعراء

ولایت به نهایت سخن مامور شعرا است، و کلام با انتظام شعرا قرشیم فیض خدا است، "ان کلام الشعراء فیض الله تعالی" رسول

بلند آستان و نبی محمود مکان چو در مقام "فکان قاب قوسین او ادنی" رسید و کلام، "فاوحی الی عبده ما اوحی"، شنیده به سعادت رسیده و کرامت دیده باز گشت، زیر عرش رسیده ده گنجینه در بسته دید - دست نیاز به حضرت به نیاز برداشت و گفت که، "یا الهی درین گنجینه ها چیست و این کنوز نصیب کیست؟"

از حضرت ذوالجلال و لایزال فرمان آمد که، "این خزائن اسرار من است - و در هر خزینه ده هزار سخن است - اشارت کن که تا هر گنجی که نصیب تست در آن بکشاید و اسرار آن بر تو پدید آید -" رسول، علیه السلام، بر هر دره که انگشت می نهاد، به واسطه کلید می کشاد - و از آن ده خزینه یک در گنجینه بسته ماند - و از آن ده در که باز کرد نود هزار سخن در نظر آورد - فرمان شد که، "اے رسول ما، و اے خاتم انبیا، (صلعم) ازین سی هزار سخن در نهان دار، و در سی هزار دیگر مخپیری، اگر بگوئی رواست و اگر نگوئی فرمان ترا است -"

رسول، علیه السلام، مناجات کرد که، "اے الهی، به کرم نامتناهی ده در گنجینه بر من کشادی و بر اسرار آن مرا اطلاع دادی، یک در گنجینه چرا نهی کشائی و اسرار آن چیست که مرا نهی نهائی؟"، ایزد تعالی فرمود که، "این گنجینه از خزائن اسرار ما است، و قفل این گنجینه زبان شعرا است -" چو رسول، علیه السلام، از معراج باز آمد، آنچه از آن گفتنی بود می گفت و آنچه نهفتنی بود می نهفت روزی در صدر رسالت نشست بهود، حسن ثابت شعره بیارود و در حضرت نبوت ادا کرد - صحابه را به غایت ستوده می نمود - رسول، علیه السلام، که نیز آن شعر را می ستود، زبان مبارک بکشاد و از فضیلت شعرا خبر داد و گفت، "چو من در شب معراج زیر عرش

رسیدم، مرتبه شعرا بلند دیدم. "قصه تمام باز گفت و این حدیث فرمود، حدیث: **إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى كُنْزًا تَحْتَ الْعَرْشِ مِفْتَاحُ السِّنَةِ الشُّعْرَاءِ** - صیبر صیبر شعرا مطلع اذوار یزدانی و مخزن اسرار سبحانی است. در استنباط معانی و ارتباط مبنای سخن می‌نمایند که **إِنَّ مِنْ الْأَنْبِيَاءِ لَشِعْرًا** و از غایت صفای باطن در وصف ملک می‌آیند، بیت:

(۱) ز آتش فکرت چو پردیشان شود
با ملک از جمله خرویشان شوند

فضیلت شعرا از حد تقریر بیرون است و مرتبه ایشان از اندازه بیان افزون - چون این آیه منزل شد که **وَجَفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رُسِيَّتٍ**، رسول الله، صلی الله علیه و سلم، را این بیت امرؤ القیس یاد آمد، بیت:

سَيِّدٌ يَطْعَمُ فِي الْهَلِ عَيْطِ الْيَعْمَلَاتِ
بِجَفَانٍ كَالْجَوَابِ وَقُدُورٍ رَاسِيَّتِ

غیرقے در دل رسول (صلعم) در آمد و تخریر در بشرف مبارک او پدید شد. و فرمود که، **"قَطَعَ اللَّهُ لِسَانَ أَمْرُؤَ الْقَيْسِ فَإِنَّهُ سَابِقُ الْوَحْيِ بِخَمْسَةِ آيَةٍ تَامَةٍ"**، و این دستور است که فردا قیامت امرؤ القیس را زبانی پریده در انگیزند - چون آتش غضب رسول بیمار آمدید و التهاب اضطراب چه سخن انجامید، فرمود که **"لَوْ نَزَّلَ الْوَحْيَ بَعْدَ الْأَنْبِيَاءِ نَزَلَ عَلَى الشُّعْرَاءِ وَالْفَصَحَاءِ"**، بیت:

(۲) پیش و پس بارگه کجریا
پس شعرا آمد و پیش انجیا

آنان که پی غلط کرده اند و ره چه جای نبرده اند، در مذمت شعرا زبانی کشاده اند و بهتان غوایت بر ایشان نهاده اند، **"وَالشُّعْرَاءُ**

(۱) این بیت از نظامی گنجوی است. (۲) این بیت نظامی گنجوی است.

يَتَّبِعُهُمُ الْغَاوُونَ" حجت می‌آورد و نظر بر **"إِلَّا الْخَيْرِينَ آمَنُوا وَ عَمِلُوا الصَّالِحَاتِ"** نهی دارد. این آیه در شان کفار و شعرا ناجکار ایشان منزل است که صحابه را، رضوان الله علیهم، چه هجو می‌رنجاندند، و رسول، علیه السلام، را ایذا می‌رسانیدند. ایزد تعالی شعرا اسلام را مستثنی کرد و از زمره شعرا همراه پیرو آورد. آنان که شعرا اسلام را همراه خوانند و از طائفه شعرا همراه دانند، ایشان خود همراه اند و جزه کار و بدین جنایت و گناه گرفتار.

شعرا اسلام در توحید خدای تعالی و نعت رسول الله اقدام می‌نمایند و مدائح سایه ایزد تعالی می‌سرایند. مذمت شعرا کردن از نادانی است و ایشان را سبکرو داشتن از گران جانی - ثنا و مدهمت شعرا سبب دوام فخر کرام است و موجب بقای عظام - اکرام شعرا و احترام فضلا بر ارباب دولت و اصحاب ثروت از واجبات است، **"أَكْرَمُ الشَّاعِرِ فَادَّةُ ابْقَاك"** شعرا وافر فضل مالک رقاب کلام اند و مستوجب اکرام و احترام، **"أَكْرَمُوا الشُّعْرَاءَ وَ اعْظَمُوهُمْ فَإِنَّهُمْ مَلَكُ الْإِسْلَامِ"** - شعرا را درجه ایست بلند و مرتبه ایست ارجمند - صیت فضائل شعرا رونده ایست عالم‌نورد و مسافره است جهان گرد - ذکر شعرا بر صفحه روزگار مخلد است و بر صفحه لیل و نهار مؤبد - هر چیز که اندروست فانی است مگر سخن که آن جاودانی است، نظم:

چون هنر از عیب فراوان شود
مرغم زبردست سلیه‌ها شود

خرابی پذیرد بنای دیار
سخن تا قیامت بود یادگار

فصل دوم در حقیقت شعر و شعراء

قسم اول در حقیقت شعر

بدان، ارشادک الله تعالی، که شعر را از شعور گرفته اند و شاعر به معنی عالم باشد. اما ذات باری تعالی را عالم گویند و شاعر نتوان گفت. و کلامی که موزون و مقفی و دال بر معنی باشد، آن را شعر گویند. و اگر موزون باشد و معنوی اما مقفی نباشد، آن را خسروانی گویند. و اگر مقفی باشد و موزون اما دال بر معنی نباشد، آن را طیبانی گویند. و آنچه موزون باشد و درو قافییه و معنی نباشد آن را لغو گویند.

چون این سه شرط، که رعایت آن واجب است بر شاعر، نگاه داشته شود، باید که شعر را از تجرید نگاه دارد. و تجرید قافییه معین و نامستقیم را گویند. اگر نگاه ندارد در قافییه اختلال افتد و فاسد شود. و این فساد را سنان هم گویند. سنان آن باشد که حرکات لازمه ما قبل حروف روی چنان چه توجیه و رس و نفاذ و مانند این مختلف شود یا در حرفی که آوردن آن در قافییه از لاجدی است اختلاف افتد. حاصل: حرکت ما قبل حرف روی را توجیه گویند. و رس حرکت ما قبل الف تالیسین را گویند. و تالیسین الف باشد ساکن ما قبل حرف روی، مثاله "در" و "بر"، هر حرفی ساکن که در آخر بیت افتد و ما قبل آن یک حرف یا بیش از آن متحرک آمده باشد، و ما قبل آن متحرک حرف ساکن باشد و ما قبل آن ساکن حرف متحرک باشد، چنان که "دلبری" و "پروری".

کیفیت این حروف و حرکات در قسم قافییه بیان کرده خواهد شد. چون این شرائط موجود شده باشد، باید که از ایضا و شبایگان و تخیبیر احتراز کرده آید. اگر کسی این چهاره شرائط در شعر نگاه دارد و شعری

بگوید که کسی را در آن محل قافییه نباشد، اما ترکیب و ترتیب الفاظ و معانی که موافق طبع لطیف نباید ساخته نباشد. از وجه وضع لغت آن را شعر نتوان گفت. و لیکن شعراء باریک بین و فضلا خردمند چنین آن را شعر نگویند، زیرا که هر کس قوت ناظمه در تصرف آمده باشد، هر سخنی که بگوید، اگر خواهد که موزون گوید، می باید که ترکیب و معنی به ترتیب پسندیده آید و طبع را ساکن، این چنین شعر از هر طبعی موجود نشود. طبعی باید فیاض و دراک تا به کُنیه معانی بتواند رسید، و به الفاظ گزیده ارتباط تواند داد، و فکر صائب را کار تواند فرمود، "الشعر بیت الفكر". هر که موزون طبع باشد، شعر نتواند گفت و سخنی چند منظوم تواند کرد، اما لذت شعر شعرا ندهد. شعر گفتن آسان است و لیکن حق آن گذاردن دشوار، بیت:

گر از موم سازد گلی اوستاد
درو بوم گل چون تواند نهاد

قسم دوم در حقیقت شعرا

بدان، ارشادک الله تعالی، که شاعر دانا را گویند، و "الشاعر"، قافییه گو باریک بین را. آفرین بر حکمت واضح لغت باد که شاعر را به باریک بینی مخصوص گردانیده است، که اگر قید باریک بینی نبوده میان شاعر و موزون طبع، که به قوت طبع ناظمه چند بیت فراموش می تواند آورد، فرقه پیدا نشده. موزون طبع در عالم بسیار است که قوت ناظمه دارد. کلام موزون، که از موزون طبع موجود می شود، عجب نیست، اما ارتباط کلام شاعر طرز دیگر است و آن موهبتی است که کسی را به تعلیم حاصل نشود. بسیار کس باشند که عجز در گفتن شعر صرف کنند و پندارند که شعر می گویند، اما نزدیک اهل دانش آن شعر نباشد، زیرا که لطافت و بلاغت و جزالت و سلاست شعر شعرا دیگر است.

نفسست از عین عنایات الهی نظری می‌باید تا کسی را شعر گفتن ممکن شود، و بداند که شعر چگونه می‌باید گفت - شعر گفتن کار هر کسی نیست و این کار هر کسی را میسر نمی‌شود، بیت:

(۱) بابل عرش اند سخن پروران
باز چه مانند بدین دیگران

فیض فضل ربانی در هر طبیعتی نازل نمی‌شود و از هر فردی ترویج نمی‌کند، نظم:

(۲) ماهها باید که تایک پنجه دانه ز آب و گل
شاهده را حله گردد یا شهباده را کفن
سالها باید که تایک سنگ اصلی ز آفتاب
لعل گردد در بدخشان یا عقیق اندر یمن
قرنها باید که تا یک کودک از لطف طبع
عالم گردد نیکو یا شاعر صاحب سخن

مثل شاعری که سخن پخته می‌سازد و موزون طبعی که نظم خام می‌پردازد رفتار کبک و روش زاغ است - چنان که این هر دو شعر می‌گویند و آن هر دو راه می‌پویند، اما رفتار کبک گزیده است و روش زاغ ناپسندیده، بیت:

هزار زاغ سبکرو فدا کند هر دم
بر آن ربه که کند کبک پاکش رفتار

طائفه که خود را شاعر می‌دانند و اهلیت آن ندارند، خاطر ایشان با دقائق شعر آشنا نشده است و حقائق آن در نیافته - نمی‌دانند که در شعر ترکیب الفاظ خوش آیند و معانی لطیف و غریب می‌باید، بیت:

(۱) این بیت از نظامی گنجوی است (۲) ابیات ذیل از حکیم سنائی است

مرغی که خبر ندارد از آب زلال
منقار در آب شور دارد همه سال

فصل سوم در بیان قافیه و ردیف

قسم اول در بیان قافیه

بدان، ارشدی الله تعالی، که قافیه را از قفو گرفته اند، و قفو از پس در آمدن باشد - و قافیه را از ان قافیه گویند که از پس کلام می‌آید، و تتمه بیت بدو می‌باشد - شعرا بهاریک بین و فضله سخن چین در وصف قافیه اختلاف کرده اند و به اشواخ سخن گفته - نزدیکی اخفش هر کلمه که در آخر بیت آید قافیه است، و بعضی کلمه که پیش از آن آمده باشد آن را هم قافیه شمرده اند، و قومه نصف آخر بیت را قافیه گرفته اند - گروهی از عرب قافیه قصیده را می‌گویند، اما نزدیکی خلیل از حرفی ساکن که در آخر بیت افتد و ماقبل آن یک حرف یا پیش از آن متحرک آمده باشد و ماقبل آن متحرک حرفی ساکن باشد و ماقبل آن ساکن حرفی متحرک آن مقدار قافیه باشد، بیت:

دل ز من دستد به شوخی دلبر
دلبر، شیرین لبه، جان پرور

درین قول "دلبر" و "پرور" قافیه باشد - و بعضی گفته اند که حرف روی به نفس قافیه است، اما این در پارسی روا نباشد - و در شعر عرب این را بیننا گویند و عیب است، زیرا که اگر کسی شعر بگوید "در" و "پر"، قافیه گیرد و بعده به ضمه "دال" و "با"، "در" و "پر"، بیارد، بطلان قافیه باشد که اگر روی دود بطلان نیامده، زیرا که حرف روی درین صورت به حال خود می‌ماند و لیکن حرکت قویچه مختلف شود - پس معلوم

شد که حرف روی مجرد قافیه نیست، بلکه حرف روی با قوجیه قافیه است. و قوجیه حرکت ما قبل حرف روی را گویند. چون شعر

مردف به ردف شود با حَو قافیه باشد و چون هوسس شود با رس قافیه باشد و آنچه بعد از حرف روی افتد دخیل باشد، چون «ام» «ساده» و «تر» و «جا» و «یا» باشد چون «یار» و «دلبر» و «با دخیل و خروج باشد چون «ساده است» و «تر است» و «یار است» و «دلبر است» - و «یا» باشد چون «گفته ام» و «کرده ام» و جمیع این همین حکم دارد. و یا ردیف مضمر باشد و یا ردیف مظهر باشد و یا مستند باشد چون «دارد» و «داد» و مانند این. و قافیه را حروف و حرکات لازم شود که آوردن آن را لایبی باشد و از بیان آن درین قسم چاره نیست که حرف روی آن است که بیت بدان تمام و سیراب شود و مدار قافیه بر آن باشد، بیت:

اے ز لبت چاشنیی در شکر

وے ز خط مشک به خون جگر

درین بیت «را» حرف روی است - ردف: هر حرفی که از حروف

هجا و لیپن (۱) پیش از حرف روی باشد آن را ردف گویند. و حروف هجا

و لیپن سه است «واو» و «الف» و «یا» - و نظیر هر سه نهاده می شود. و ردف «واو» بیت:

اے گرفته از رخت خورشید نور

چشم بد از روع زیبای تو دور

(۱) هجا به اصطلاح صرفیای حرف علت ساکن را گویند که حرکت ما قبلش موافق آن باشد چنانکه «واو» ساکن ما قبل مضموم و «یا» ساکن ما قبل مکسور و الف ساکن ما قبل مفتوح باشد. لیپن حرف علت ساکن ما سوا الف را گویند که ما قبلش مفتوح باشد.

درین بیت «را» حرف روی است و «واو» ردف است. مثال

ردف به «الف» بیت:

هر که بود مست به عشق یار

تا به قیامت نشود هوشیار

درین بیت «را» حرف روی است و «الف» ردف است. مثال

ردف به «یا» بیت:

جانا دلم از عشق نمی گردد سیر

امروز غمت پیش شد از دی و پریز

درین بیت «را» حرف روی است و «یا» ردف است.

تأسیس الفی باشد ساکن ما قبل حرف روی - و میان تأسیس

و حرف روی حرفی باشد متمرک که آن را دخیل گویند، بیت:

به آب دیده وصالش نمی شود حاصل

چه سود از آن که بود دیده روز و شب سایل

درین بیت «لام» حرف روی است و «صاد» و «یا»

دخیل است و «الف» تأسیس.

وصل: هر «ها» و «یا» که بعد از حرف روی افتد آن را

«وصل» گویند، بیت:

چنین به ناله و زاری چه نالی انصاری

که هیچ ناله زار نمی کند یاری

درین بیت «را» حرف روی است و «یا» وصل و «الف»

ردف است. بیت:

اے گرد ماه روع تو از مشک دایره

رویت به حسن در همه آفاق نادره

درین بیت "ها" وصل است و "را" حرف روی است و "یا" و "دال" دخیل و "الف" تاسیس است.

خروج: هر الف که بعد از "ها" وصل آید آن را خروج گویند. و آن بر سه طریق افتد: نخست آن که "ها" متحرک باشد، مثالی:

(۱) انصاریت به جان بگشدد نازهای تو
از چمنده عجزها، ز خدادند نازها

دوم آن که "ها" ساکن باشد و بعد از "است"، در آید و یا "ام" و مانند این در آید، و این جمله را خروج گویند، بیت:

(۲) آن یار دلشریب ز من رو نهفته است
چشمم ز آرزوی رخس شب نهفته است

سوم آن که "الف" و "ها" مکتوب باشد و مافوظ نباشد، مثالی:

(۳) تا دیده ام که بر مهت از مشک دایره است
حالات من ز عشق تو هر لحظه ساقطه است

در بیت اول "الف" خروج است و در بیت دوم "است" خروج است و در بیت سوم "سپین" و "تا" خروج است و "ها" و "الف" مافوظ نشده است تا بیت موزون شود.

تکبیر: هر "دال" و یا "نون" را که ساکن باشد و بعد از

حرف روی افتد مسند گویند: مسند به دال، مثالی: *

(۱) مهر من و جفایت افسانیه جهان شد
خود نیک و بد به عالم هر گز نهان نماند

مسند به "نون"، مثالی:

* در آخر بیت (۱) نون "ند" که حرف روی است بر دال تکبیر

کرده است. و این دال مسند است.

(۱) ای راحت جان در رخ زیبای تو دیدن
ما را هوس نیست بجز در تو رسیدن

حرکات توجیه: حرکت ماقبل حرف روی را توجیه گویند، و حذف حرکت ماقبل ردف را گویند، و هجری حرکت روی را گویند. و حرف روی ساکن باشد و لیکن به علت متحرک شود و آن از سبب وصل و یا از سبب ردف و یا از سبب مسند باشد.

زائده: حرفی که بعد از حرف روی افتد، حرکت آن را زائده گویند. اشباع: حرکت دخیل را اشباع گویند. رس: حرکت ماقبل الف تاسیس را رس گویند. چون این دانسته شد، بیاید دانست که قافیه عقید است. و عقید مطلق آن باشد که حرف روی آن ساکن باشد. و این در شش نوع است: * اول عقید مجرد چون "برد"، و "درد"، "چمن"، و "سمن" و امثال این. دوم عقید مردف به ردف چون "کار"، و "بار"، "زبان"، و "دهان" و امثال این. سوم عقید مقارن، و این بر چهار طریق است: طریق اول مقارن مجرد چون "گفت"، و "سفت"، "گرم"، و "درم" و امثال این. طریق دوم مقارن مردف چون "تاخت"، و "باخت" و امثال این. اما آخر مقارن مجرد و مقارن مردف اگر "نون" در آید آن را دخیل گویند، چون "گفتن"، و "سفتن"، "تاختن"، و "باختن". طریق سوم مقارن موصل چون "سفته"، و "گفته"، طریق چهارم مقارن مردف موصل چون "داشته"، و "گذاشته"، "دوخته"، و "سوخته" و امثال این.

(۱) در آخر این بیت دال "دن" که حرف روی است بر نون

تکبیر کرده است. و این "نون" مسند است.

* یعنی (۱) مقید مطلق (۲) مقید مجرد (۳) مقید مردف به ردف (۴) مقید مقارن (۵) مقید مشتبه (۶) مقید مشابهه مزید.

پنجم مقیّد مشتبه چون " غارت " و " تجارت " و " عادت " و " سعادت " و امثال این - و این قافیه را مشتبه از آن گویند که بعضی از حرف روی در شبهه می افتد و نمی دانند که حرف روی درین قافیه " را " را گرفته و یا " تا " و " دال " را گرفته اند - و در " تجارت و غارت " ، " عادت و سعادت " حرف روی در حقیقت " تا " است - اما در " تجارت و غارت " اگر " را " مکرر نشود ، و در " عادت و سعادت " اگر " دال " مکرر نشود ، شعر نامطبوع آید ، و گرنه فساد دیگر نیست - و این قافیه را ملازم نیز گویند - ششم مقیّد مشابه مزید چون " دانست ، توانست " و " خرید ، بارید " - و این را مشابه مزید از آن گویند که به قافیه مؤسس مانند - اما درین قافیه حرفی که در محل دخیل می افتد ، مکرر می شود و خیل هم دارد ، بنا بر آن مؤسس نگویند - و یا " تا " و " دون " هم خیل شود چون " دانستی ، توانستی " و امثال این و مخیل به " هاء " مؤصل هم آید چون " دانستی ، توانستی " و " خرید ، بارید " -

قافیه مطلق : مطلق آن باشد که حرف روی آن متحرک باشد - و این را مطلق از آن گویند که حرکت دارد - و مقیّد را از آن مقیّد گویند که حرکت ندارد -

و قافیه مطلق بر سه نوع است * : نوع اول مؤصل و این بر دو شکل آید ، شکل اول وصل به " ها " چون " تره ، بره " و شکل دوم وصل به " یا " چون " سروری ، مهتری " - نوع دوم اضافت به ردیف ، و

* یعنی (۱) مؤصل (۲) اضافت به ردیف (۳) وصل و خروج (۴) ردیف و وصل (۵) مردّف به ردیف (۶) ردیف وصل و خروج (۷) مؤسس و مؤصل (۸) مؤسس با وصل و خروج (۹) مستند -

آن هم بر دو شکل آید به ردیف مظهر و به ردیف مضمهر ؛ شکل اول اضافت به ردیف مظهر چون " سر من ، سر تو ، سر او " شکل دوم اضافت به ردیف مضمهر چون " سرم ، سرت ، سرش " - نوع سوم به وصل و خروج چون " دمدمها ، زمزمها " و مانند این - نوع چهارم به ردیف و وصل ، و آن هم بر دو شکل آید : شکل اول به " ها " چون " دیدم ، شنیدم " و " دودم ، سودم " و " دادم ، بخادم " - اگر در مثل این قوافی با " اند " بگویند (۱) روا باشد ، زیرا که شرائط قافیه برقرار ماند ، و این قافیه را هرگز گویند و در همه شعر یک جا آوردن روا باشد - شکل دوم به " یا " چون " کاری ، یاری " و " روزم ، سوزم " - نوع پنجم مردّف به ردیف و ردیف - و این هم بر دو شکل آید : شکل اول به ردیف مظهر چون " یار من ، یار تو ، یار او " و مانند این - و شکل دوم به ردیف مضمهر چون " جادم ، جانت ، جانش " و مانند این - نوع ششم به ردیف و وصل و خروج چون " کارها ، کارها " و مانند این - نوع هفتم مؤسس و مؤصل ، و این هم بر دو شکل آید : شکل اول به " ها " چون " دائره ، دائره " و شکل دوم به " یا " چون " دیوانگی ، فرزادگی " و " بارگی و یکبارگی " و این قافیه را " مقارن مطلق " هم گویند ، زیرا که به محل حرف روی متحرک می افتد - نوع هشتم مؤسس با وصل و خروج چون " دائره است ، دائره است " - نوع نهم مستند و آن بر هشت طریق آید : طریق اول مستند به الف و نون صفت چون " گذران ، گذران " - طریق دوم مستند به الف و نون جمع چون " صفدران ، سروران " - طریق سوم مردّف به الف

(۱) مثلاً " دزدانده " و " پیرانده " و غیره -

و نون صفت چوں "جویان" پیویان" - طریق چهارم
 هسند به الف و نون جمع چوں "یاران" دلداران" - طریق پنجم
 هردف هسند به دال چوں "بازد" تازد" و "ریزد" خیزد" -
 طریق ششم هردف هسند به نون چوں "کشیدن" دیدن" - طریق
 هفتم هسند به الف صفت چوں "جويا" گویا" - طریق هشتم
 هسند به حرف ندا که آخر اسم افتد چوں "یارا" نگارا -

قسم دوم

در بیان ردیف

بدان "ارشدک الله تعالی" که ردیف چیزه را گویند که و را
 فارس و راکب نشیند و نشست او بر عجز باشد - و در صنعت
 شعر ردیف آن است که حرفه از حروف ضمیر و یا یک کلمه
 یا بیش از آن بعد از اتمام قافیه آورده شود - و این را ردیف
 از آن گویند که بعد از قافیه می آید "چنانچه ردیف بعد از راکب
 بر عجز بیت می نشیند - و این صنعت ابداع پارسیان است"
 شعرا عرب نگفته اند مگر متافران -

درین صنعت شعر بر دو نوع آید "نوع اول هردف به
 حرف ضمیر و این را هردف ضمیر گویند - و آن چنان باشد که
 بعد از قافیه حرف ضمیر آورده شود چنانکه "دلبرم" دلبرت"
 دلبرش" - اگر قافیه با وصل باشد "میان وصل و حروف
 ضمیر" ها" در آید چنانکه "به ره ام" به ره انت "به ره اش" - و
 اگر در قافیه حرف روی "الف" باشد "بر دو طریق آید: طریق
 اول چنانکه "دعایم" دعایت" دعایش" - و طریق دوم چنان که

"دعایم" دعایت" دعایش" - و اگر در قافیه حرف روی "واو" افتد
 هم بر دو طریق آید: طریق اول چنان که "رویم" رویت"
 رویش" - و طریق دوم "روم" روت" روش" - و اگر در قافیه حرف
 روی "یا" افتد "هم بر دو طریق آید: طریق اول چنان که "رهی ام"
 رهی انت" رهی اش" - و طریق دوم چنانکه "رهیم" رهیت" رهیش"
 نوع دوم هردف مظهر به یک کلمه یا بیش از آن چنانکه
 باشد که بعد از قافیه کلمه آورده شود چنانکه "بر" تر" قافیه
 گرفته باشد "و بگوید که "بر دارد" تر دارد" - و اینجا "دارد"
 ردیف شد - و این را ردیف مظهر گویند - و اگر قافیه با ردیف
 باشد چنان که "یار دارد" کار دارد" همیشه حکم است - و اگر دو
 کلمه آرد چنان که "نثار گوهر و زر" "شمار گوهر و زر" درینجا
 گوهر و زر" را ردیف خوانند "و این جمله یک ردیف است - و
 بعضی این را ردیفین گویند - و اگر سه کلمه آرد چنان که
 "سلطان زر و گهر بخشید" و "فراوان زر و گهر بخشید" - درینجا
 "زر و گهر بخشید" را ردیف گویند و این جمله یک ردیف باشد -

و بعضی هردف گویند و این پسندیده نیست -

هر چند سخن که بعد از قافیه افتد آن را ردیف باید
 گفت "و این صنعت به غایتم رسد و به نهایتم کشد که از مصراع
 جز یک لفظ که قافیه ازو خیزد باقی نماند" بیت:

ام یار توفی که دل ربودی از من

عیار توفی که دل ربودی از من

و ازین بالغتر نیز باشد چنان که جز قافیه و ردیف در

مصراع حرف دیگر نماند -

یارا غم هجران تو آورد به جان
ما را غم هجران تو آورد به جان

بعضی مثل این بیت را همه ردیف گویند و ندانند که شعر به قافیه نباشد. نزدیکی اهل دانش در شعر هر دو قافیه مبدل می شود، زیرا که قافیه را از آن قافیه گویند که از پس کلام در می آید.

در شعر هر دو قافیه که در میان محل قافیه ردیف می شود قافیه را در وسط بنا کنند، همچنانکه پیشتر نظیر نهوده شده است. و لیکن صنعت ردیف لطیف است که این عیب را مستور می دارد. اما شاعر وافر فضل و کامل شعور صنعت ابداع کرده است که لطافت بهر حال و طراوت به مثال دارد و آن را محجوبه نام نهاده است. و در صنعت صفت قافیه برقرار می ماند چنانکه شعر ذوقافیتین بنا کنند و ردیف درون آن دو قافیه بپارند، بیت:

آن دلبر نازنین چه مده دارد روم
با روم چنان خوب تپه دارد خوم

و به یک قافیه نیز گفته اند چنان که "شکر دارد" "شکر دارد"

فصل چهارم

در بیان معائب و صنائع شعر

قسم اول در بیان معائب شعر

بدان، ارشدک الله تعالی، اگر کسی شعر بگوید و در آن هیچ صنعت نباشد، خداوندان دانش اگرچه در محل تهنیت ندارند و در معرض ترقیق (۱) هم در نیارند. و اگر یکی شعر بگوید

(۱) ترقیق - کنایه کردن از چیزی.

و در آن عیب ظاهر شود، لائق تشنیه و در خور سرزنش گردد. پس بیان معائب بر بیان صنائع مقدم داشتن اولی تر باشد. شاعر را واجب است که اول از عیب شعر را احتراز کند، بعد از آن در صنعت التزام کند. عیبها، که در ارتباط کلام و ترکیب و ترتیب شعر افتد، بسیار است و بیان کردن آن دشوار. اما چند عیب که دانستن آن واجب است و نمودن آن مهکن، درین قسم باز نهوده شود. و یکی از آن ایهام است به معنی پایمال کردن باشد و در شعر تکرار قافیه را گویند. و آن بر دو نوع است، ایهام مظهر و ایهام مضمون. ایهام مظهر آن باشد که لفظ قافیه بهینه مکرر شود. اما قافیه که در اول مصراع مطلع شعر آمده باشد، تکرار آن جائز است. و آن قافیه را مای گویند. و این جواز بنا بر آن است که در اول مصراع بیت رعایت قافیه شرط نیست، اما مطلع را برای زیبایی مصرع می کنند. و مصرع آن باشد که در هر مصراع قافیه نگاه داشته شود، و بسیار اشعار غریب از مطلع تا مقطع مصرع آمده است. و ایهام مضمون آن باشد که حرف اصلی حرف روی نگاه داشته شود چنان که "ینهاں، آسان"، "جانبان، خیزان"، "همچنین، زمین، کهن"، "مهمین، کهن"، "آید، اگر کسی"، "داند، خاند"، "یاند"، "یکجا روا باشد و سبب جواز پیش ازین گفته شده است.

اما اگر کسی شعر هر دو قافیه گوید چنان که "وفاند، جفاند"، "بدهد، بگوید"، "خاند"، درین صورت بطلان ردیف باشد و بیت هتقی باشد و این بیت را هتقی گویند. تشنیه بدن کردن

باشد و گردانیدن چیزه، و در شعر آن را که کسی شعر مقفّی آغاز کند و بعده ابیات دیگر را به حرف ضمیر یا به نوع دیگر مردّف گرداند، مثلاً "حیات، نجات"، گفته باشد بعده بگوید، که "جفات، خطرات"، یا "شکایت، روایت"، گفته باشد بعده بگوید که "جفایت، خطایت"، و اگر کسی شعر مردّف گیرد و به حرف ضمیر مقفّی کند، چنان که "نظم، گذرم"، گفته باشد و بعده بگوید که "کرم، دم"، همی حکم دارد. و هر بیت که در شعر مردّف مقفّی، یا در شعر مقفّی مردّف شود، تشخیص افتد، و تشخیص همی در شعر بجا رواست، و سبب جواز پیش ازین گفته شده است.

شایدگان آن را گویند که کسی لفظه قافیّه "و جدان" گرفته باشد، بعده لفظه آرد که آن جمع باشد، چنان که "زیدان، بستان"، آورده باشد و بعده "خوبان، یاران"، بگوید. و اگر در یک قافیّه لفظ جمع بیارد شایدگان نباشد، و اگر مکرر کند شایدگان گیرند. و این نوع از ایضا است.

استقاط به معنی افکندن باشد، و در شعر آن را گویند که شاعر از سبب قافیّه حرفه بیفکند، چنان که "بازو، پهلوی"، گفته باشد بعده بگوید که "اکسو"، که در اصل "اکسون" است. اقوا به معنی نیرومند گردانیدن است، و در شعر آن که حرفه زیادت بیارد و قافیّه را بدان تهاّم کند، چنانکه "اکسون"، افزون، قافیّه گرفته باشد بعده "یکسون"، بگوید که در اصل "یکسیون" است. اگرچه "یجوز للشاعر مالا یجوز لغيره"، گفته اند، اما عیب است.

اشباع به معنی سیر کردن است، و در شعر آن که بعد از حروف روی افتد و حرفه از حروف عدّت آورده باشد که در لفظ

زیادت شود چنانکه "دلبر، دلبری"، و مانند این. و این خاصّه شعرا عرب است، شعرا پارسی را گفتن نشایت. و بعضی در شعر پارسی گفته اند و غلط گردانیده اند.

بینات اختلاف حروف و حرکات قافیّه را گویند. چنان که "گفتن"، گفته باشد بعده "کردن"، بگوید، یا آن که "کردن"، گفته باشد بعده "بردن"، بگوید.

حشو و قبیح آن باشد که لفظه زیاده آورده باشد که سخن به آن تمام است، بیت:

دشمنت را صدام سر بادا
یا که با این همه کناک (۱) شکم

تزویدق، سیاه اندود کردن است. و به شعر آن باشد که الفاظ مشکل آورده شود، اما در معنی و ترکیب لطافت و متانت نباشد. اضطوار، بیچاره شدن است، و در شعر آن که کسی معنی لطیف ادگیزد اما عبارت لفظ نیکو ادگیفتم نتواند و تهاّم کند. احتیال به معنی حیله کردن است، و در شعر آن که کسی معنی شعر عربی در پارسی برد و از مدح در غزل آرد و از غزل در مدح برد.

اخارت به معنی غارت کردن است، و در شعر چنان باشد که یکی از شعر کسی از جایه لفظ و از جایه معنی برگیرد و شعر پردازد. و این را منحول نیز گویند. اگرچه گفته اند که "منحول کریه از شاعر بد باشد"، اما عیب فاحش است. و این را اهل سخن حکم کرده اند که "دزد دینار را دست باید برید و دزد اشعار را زبان".

(۱) کناک = پیچش شکم.

تسلیح به معنی پوست کشیدن است ، و در شعر آن که لفظ بگردانند و معنی مقرر دارند .

تسلیح به معنی بر گردانیدن صورت به صورت دیگر که بدتر از صورت نخستین باشد ، و در شعر آن که لفظ و معنی به تقدیم و تاخیر بر گردانند و صورت شعر دیگرگون کنند .

تسلیح ، نسخه گرفتن است ، و در شعر چنان باشد که یک تمام شعر کسی را به نام خویش بنویسد ، و این خود از غایت وقاحت (۱) و نهایت سفاهت (۲) باشد . اما اگر کسی یک بیت مشهور تذهیب کند روا باشد - و اگر در بیت مشهور حامل موقوف باشد و بدان احتیاج هم رواست - اما بیته که مشهور نباشد ، چون کسی خواهد که تذهیب کند باید که به عبارتی که داند و تواند باز نماید که تذهیب کرده شده است .

قسم دوم در بیان صنایع شعر

بدان ، ارشدک الله تعالی ، که سخن سخته زر ریخته است ، علی الخصوص چون به جواهر آبدار و لای شاهیوار صنعت مرصع شود فلادۀ عرش ضحاک ارباب معانی و بلاغت و اصحاب فصاحت تواند بود .

ترصیح : ترصیح ، نشاندن جواهر باشد ، و در صنعت شعر آن که هر لفظ در مصراع اول آمده بود ، در مصراع دوم به وزن و حرف روی موافق آن لفظ بیارد (۲) - و حرف روی اینجا بر سبیل ترصیح گفته شده است ، چه حرف روی در قافیه باشد ، بیت :

(۱) وقاحت = بیشرمی ، بیحیائی ، بی ادبی - (۲) سفاهت = فرومایگی ، سبکی عقل ، بیخردی - (۳) یعنی کلمات را مسجع گردانیدن و الفاظ را در وزن و حروف خواتیم متساوی داشتن را ترصیح گویند .

ای لطافت به روی تو مظهر

و ظرافت به خوی تو مظهر

تجنیس : صنعت تجنیس آن چنان باشد که الفاظ هر دو مصراع بیت با یکدیگر مانند آورده شود ، مثالی :

نپوشم جامه های بر دمام

بنپوشم جامه های بر دمام

هوازدنه : هوازدنه آن باشد که در مصراع اول هر لفظی که آمده بود در مصراع دوم بر وزن آن بیارند (۱) مثالی :

چشم نبیند چو تو دلبر مردم فریب

باغ ندارد چو تو گلشن راحت فزای

تذهیب الهزدوج : و این صنعت چنان باشد که دو لفظ یا چهار لفظ مسجع و متوازی همقرین بیارند ، مثالی :

شد خون مشک خشک ز رشک دو زلف تو

خویش تو دزد کرد به بستان رخ سمن

سباق الاعداد : و این صنعت راندن شمار باشد ، مثالی :

یک روز از دو لعل نگارم سه پیوسته داد

وز بهر چارمیس به شش و پنج در فگند

ایراد المعطوفات : و این صنعت چنان باشد که الفاظ بر سبیل عطف در آرند ، مثالی :

جفا و ناز و کبرشبه کمین شپو تست

وفا و مهر و محبت کمین پیشه ما

تنسیق الصفات : و این صنعت چنان باشد که بعد از ذکر کسی صفات او بیارند ، (۲) مثالی :

(۱) این عبارت را بدین طور خواندن مناسب می نماید : " بر وزن آن بیارند و لیکن در حروف خواتیم متفق نباشد " - (۲) نامناسب نباشد اگر درینجا عبارت ذیل هم بیفزوده شود : " و کسی را یا چیز را وصف مختلف بر یکدیگر بیارند " -

شکوفه هارض و بادام چشم و پسته دهان
چمنش خط و گل اندام و یاسمن رخسار

ارسال الهتل : و این صنعت چنان باشد که در بیت ضرب
مثل کرده شود ، مثالب :

رنج هجران می کشم من بر امید وصل تو
هر کرا طاؤس باید رنج هندستان کشد

ارسال الهتلین : و این صنعت چنان باشد که در یک جا
دو مثل آورده شود ، مثالب :

همدم بلبل به چمن بلبل است
صحبیت گل هر سحره با گل است

ارسال الاهتال : و این صنعت چنان باشد که در یک بیت
سه مثل یا زیاده ازان آورده شود ، مثالب :

کردار نیکو خوش بود ، باشد بدی را بد خرد
در مرغزار این جهان چیزه که کاری بدروی

طرد عکس : و این صنعت چنان باشد که هر لفظ که
بیارند بعده بازگویند کنند ، مثالب :

یاسمن رنگ روم تو دارد
روم تو رنگ یاسمن به من

اشتقاق شگافتن را گویند ، و در صنعت شعر چنان باشد
که چند لفظ مشتق در کلمه بیارند ، مثالب :

شد دانش من عقیده من
عقل است عقل مرد عاقل

متناسب : و این صنعت چنان باشد که در ارتباط الفاظ

نسبت درگاه داشته شود ، مثالب :

به بند تو دست ملامت ز من مگش

من ناز عشق بس بگشم گرچه سر رود

و این را مراعات النظیر نیز گویند . (۱)

مقتضاد : و این صنعت چنان باشد که چند لفظ بر ضد یک
دیگر فراهم آورده شود ، مثالب :

روز و شب چشم به رخ دارم و پرسیا باشم

مگر از سوه تو بر من خبر آید روزه (۲)

این صنعت را مطابقت نیز گویند .

استعاره : و معنی استعاره عاریت خواستن است ، و در
صنعت شعر آن که لفظ حقیقی را بر سبیل مجاز به کار
برند ، مثالب :

از نیش غمزه جاندا ، آزار من چه جوئی

زان نوش لب زمانه خوش دار جان ما را (۳)

تشبیه مانند کردن باشد ، و این صنعت چنان بود که
چیزه را مانند چیزه کنند . و این صنعت را ادوات (۴) برین
نوع است ، مثلاً چون ، مانند ، مانا ، آسا ، شکل ، سان ، گوئی ، پنداری ،
و این صنعت بر هفت نوع آمده است ، مطلق ، مشروط ،
کنایه ، تشبیه ، عکس ، مضمر ، و تفضیل .
تشبیه مطلق : و این صنعت چنان باشد که چیزه را با چیزه
مانند کنند به ادات تشبیه ، مثالب :

(۱) و مراعات النظیر در شعر آن است که چیزه های را جمع کنند که از
جنس یکدیگر باشند مثلاً

از مشک همی تیر زنده درگس چشمت زان لاله روم تو زره ساخت ز عنبر

درین بیت مشک و عنبر ، درگس و لاله ، تیر و زره نظیر یک دیگر اند .

(۲) درین بیت روز و شب ضد یکدیگر باشد . (۳) درین بیت نیش غمزه

و نوش لب استعارت است . (۴) ادوات = (جمع ادات) ، آلات حصول چیزه .

رویت چو گل است تازه و تر
بالای تو گوشتیا که سرو است

تشبیه مشروط: و این صنعت چنان باشد که چیز را با
چیزه مانند کنند به شرط، مثاله:

رخت گل است گر از گل بنفشه بر روید
خط تو پره اگر پره عنبرین باشد

تشبیه کنایه: و این صنعت چنان باشد که ادات
تشبیه را بیفکنند و از مشبیه به مشبیه کنایه کنند، مثاله:

نهی نهائی رخ تو به چشم گریانم
هوا چو ابر کشد آفتاب زنهايد (۱)

تشبیه تسوید: و این صنعت چنان باشد که یک صفت
خریدار و یک صفت معشوق و یا صفت دو کس با چیزه مانند
کنند، مثاله:

تن من چو میان تو تار است
دیدن چو لعل تو گهر بار است (۲)

تشبیه عکس: و این صنعت چنان باشد که دو چیز
را ذکر کنند و آن را بدین مانند کنند و این را بدان، مثاله:

در تماشای چمن کردن تو وقت سحر
گل چو رویت بود و روه تو چو گل باشد

تشبیه مضمر: و این تشبیه چنان باشد که چیز را با
چیزه مانند کنند و آنچه مقصود بود در ضمن آن باشد، مثاله:

خرشید توئی و تافتن من می داشم
چشم تو بخواب و بخت من می خسپد (۳)

(۱) درین بیت رخ و آفتاب و چشم گریان و ابر تشبیه کنایه است.
(۲) درین بیت تن و میان و دیده و لعل تشبیه تسوید است.
(۳) درین تشبیه از روه چو خرشید معشوق تافتن (= آزردن و رنج و
محنت کشیده) بودن عاشق و از چشم خواب آلود معشوق خفته بودن
بخت عاشق مضمر می باشد

تشبیه تفضیل: و این صنعت چنان باشد که چیز را
با چیزه مانند کنند و ازین جدول کنند و مشبیه را بر مشبیه به
تفضیل دهند، مثاله:

رویش گل است باک ز گل تازه و تر است
ور گویش که ماه ازو نیوز انور است

تصحیف (۱): و این چنان باشد که به گردانیدن لفظ و
حرکت و یا نقطه و یا تظحیم و فصل اصل معنی سخن باز گردد و
در بعضی مورد مدح و جدو شود و آن در دو نوع است منتظم
و مضطرب. منتظم آن باشد که به مجرد گردانیدن لفظ یا
حرکت بگردد، مثاله:

تاج دین نیکو سپر بر ما است

(۱) یک مثال لطیف تصحیف ذیل آورده می شود.

به تجنیس و به تقلیب و به تصحیف
ز روه یار خواهر ضد شرقی

درین بیت شاعر می گوید که به چندین صنعت از روه
محبوب ضد "شرقی" یعنی "عربی" می خواهد. اگر از "عربی"
نقطه عین معجمه را محو کنند "عربی" می شود و چون
حروف "عربی" را بگردانند "ربیع" می گردد و در زبان پارسی
"ربیع" را "بهار" می گویند. اگر نقطه "بهار" را از زیر به
بالا بزدند "بهار" می شود و "بهار" به معنی "یوم" است
که مقابل آن "موسم" می باشد و "موسم" را در عربی
"شعر" می خوانند و "شعر" به معنی "بیت" هم می آید
و "بیت" را در عربی "دار" می گویند اگر "دار"
را مقابل کنند "راد" می گردد و چون بر راء "راد" نقطه
دهند "زاد" می شود و "زاد" را در پارسی "توشه" می گویند
چون به نقطه های "توشه" را محو کرده در زیر یک نقطه
دهند "بوسه" می گردد و مطلوب شاعر از ضد "شرقی" همین
"بوسه" می باشد.

اگر در هر را نقطه بگردانند هجو شود -

مضطرب : آن باشد که بعضی حروف از یک کلمه و بعضی از کلمه دیگر تقطیع و فصل فراهم کنند و جز آن مقصد که در بیت باشد معنی دیگر روی دهد ، مثاله :

آخر بچه آزرده شد استی از ما

چون الف را از " آخر " قطع کنند ، هجو شود -

تجنیسی : گونه کردن باشد ، و در شعر چنان بود که کلمات که از یک گونه باشد به گفتن یا نهشتن فراهم آورده شوند - و این صنعت بر هشت نوع است ، **تجنیس تاهر** ، **ناقص** ، **زائد** ، **مرکب** ، **مفروق** ، **مزدوج** ، **مطرف** ، و **تجنیس خط** -

تجنیس تاهر : و این صنعت چنان باشد که دو کلمه یا بیشتر در خط و لفظ موافق یک دیگر باشند و در معنی مختلف ؛ مثاله :

ام زلف دلکش تو به از نافه خطا

چشمت که تیر زد بشود هرگز آن خطا

تجنیس ناقص : و این صنعت چنان باشد که کلمات متفق الحروف و مختلف الحركات و المعنی بپارزند ، و این را **تجنیس مختلف** هم گویند ، مثاله :

ام روی جانفزاه ترا لذت شکر

و روی دلفریب تو موجب جانی شکر

تجنیس زائد : و این آن چنان باشد که دو لفظ متجانس به حروف و حرکات متفق آورده شوند اما در اول یا در آخر

یک کلمه یا حرفه زیاده باشد ، مثاله :

سبزه سرسبز شد به سرو روان دیگر بار
باد خوش میوزد آن بادیه کاسرنگ بیار

اگر در صنعت حرف زائد در آخر کلمه افتد آن را **بذیل** میگویند چنان که " سبزه " سبزه " - و اگر حرف زائد در اول کلمه افتد آن را **متوجعه** گویند چنان که " دام " مدام " -

تجنیس مرکب : چنان بود که لفظ متجانس یکی یا هر دو مرکب بود ، و این صنعت بر دو نوع است ، اول آن که از دو لفظ متجانس یک لفظ مرکب باشد ، مثاله :

آن کس که بود به فضل و دانش

تحقیر مکن ، بزرگ دانش

دوم آن که هر دو لفظ متجانس مرکب باشد ، مثاله :

چیزه تراش کن چو به دست تو کار دست

آن به بود ترا که نداری ز کار دست

تجنیس مفروق : و آن صنعت چنان باشد که دو لفظ

متجانس آورده شود در لفظ متشابه و در خط مختلف ؛ مثاله : -

دی دار زد چو حسرت دینار در دلم

امروز بهر این به خیاله شتافتیم (۱)

تجنیس مزدوج : و این چنان باشد که در

آخر ابیات دو لفظ متجانس پهلو پهلو یکدیگر آورده شود - اگر در لفظ

تجنیس حرفه زیادت افتد هم روا بود ، و دو نیز هم رواست ، مثاله :

دل ز دستم برد آن عیار یار

در غش ماددم چنین غمخوار خوار

(۱) درین بیت به " دی دار " و " دینار " ، **تجنیس مفروق** است -

تجنیس مطرف : و ایس صنعت چنان باشد که دو لفظ متجانس را همه حروف متفق باشند الا حرف طرف یعنی حرف آخری ، مثاله : (۱)

تا دلم در عشق آن دلبر فتاد
هیچ می‌دارد ز من آن یار یاد

درین بیت در " یار " و " یاد " ، تجنیس مطرف است .

تجنیس خط : و ایس صنعت چنان باشد که دو لفظ آورده شود که در خط متجانس یکدیگر باشند و در لفظ مختلف ، مثاله :

مادریا در انتظار وصال
همچو حال تو حال من سیه است

درین بیت در " حال " و " خال " ، تجنیس خط است .

مقابوب بعض : و ایس صنعت چنان باشد که دو کلمه آورده شود و چون بعضی حروف یک کلمه را تاخیر و تقدیم کرده شود عین دوم گردد ، مثاله :

اگر قریب نباشد رقیب تو جا تو
مرا ز روی چو ماهیت چرا بود دوری

درین بیت در لفظ " قریب " و " رقیب " صنعت مقابوب

بعض است - و ایس صورت را نیز **مجنح** گفته اند .

خوقافیتین : و ایس صنعت چنان باشد که در شعر دو قافیه نگاه داشته شود ، اگر چه به حقیقت قافیه از یکم بیش

(۱) مثال دیگر تجنیس مطرف :

از شرار تیغ بوده بادهساران را شراب و طعمان رمح بودی خاکساران را طعام
درین بیت در شرار و شراب و در طعمان و طعام تجنیس مطرف است .

نباشد اما پیش از قافیه لفظی به مثل سجع متوازی آورده شود و آن را بر سبیل مجاز قافیه گفته اند به حسب آن که متقدمان پیشتر اند ، مثاله :

جانا ، جمال خویشتم از ما نهان مدار
باز آن که می‌کنیم به راه تو جان نثار

درین بیت در " نهان مدار " و " جان نثار " صنعت ذو قافیتین است - و ایس صنعت بر انواع دیگر هم می‌آید ، اول آن که قافیه دوم از قافیه اول مشتق باشد ، و ایس به غایت پسندیده است ، مثاله .

ام یافتی ز عنبر زلفت مشام شم
دانه ز داشت است چو لعل تو جام جم

دیگر آن که حرف روی هر دو قافیه پسندیده‌تر آید ، مثاله :

بهرن برا تو یک امروز از برای خدای
به کلبه من بیچاره گداه در آه

و اگر کسی سه قافیه نگاه دارد از غایت بلاغت باشد ، و آن را **خوالقوافی** می‌گویند ، مثاله :

شکوفه های دلاویز بر کشید چمن
نسیم غایب هر سوره در دمید سمن

و اگر کسی سه قافیه نگاهدارد و شعر را هر قافیه پایخ تر باشد مثاله :

کنون که رونق بستان بهار پیدا کرد
مرا هوا رخ آن نگار شیدا کرد

مقفا مصدّر : و اگر کسی در صدر هر بیت التزام قافیه کند آن را **مقفا مصدّر** می‌گویند ، مثاله :

مرا نگار جفا جو من نهود عذاب دلم در آتش هجران خویش گرد کباب
جدا شدم من از آن نازنین زیبا روم بشد ز چشم من از محنت جدائی خواب
درین ابیات "مرا" و "جدا" مقفأ معصداً است - و اگر
کسی در اول و آخر هر مصراع التزام قافیة کند آن را مقفأ مربع
می گویند، مثلاً:

مرا شوریدند خاطر چند داری چرا بر جان من رهمه نیاری
بیا بشگر که من میبرم به زاری بلا کردم که کردم با تو یاری
درین ابیات "مرا" و "چرا" و "بیا" و "بلا" مقفأ
مربع است - و اگر کسی چار قافیة نگاه دارد و شعر را مرتف کند
هم دایمتر باشد.

تخیال: خیال آن باشد که شاعر در سخن معنی انگیزد
که خاطر شنونده بر معنی ظاهر رود و مقصود گوینده جز آن
باشد، مثلاً:

نخل بالا تو کردیم نهان اندر دل
گر بود بخت مساعد به بر آید روزه

درین بیت مقصود شاعر آن نیست که نخل بالا به بار آید
بلکه به کنار آمدن مطلوب است.

ایهام: به معنی در گمان افکندن است و در صنعت شعر
آن که شاعر در سخن دو معنی انگیزد و بر هر معنی که گمان
رود درست آید (۱) مثلاً:

(۱) اساتذۀ این فن گفته اند که این صنعت چنان بود که شاعر
لفظی دو معنیین به کار دارد یکی قریب و یکی غریب تا خاطر
سامع نخست به معنی قریب رود و مراد قائل معنی غریب باشد.

سرو گر گویند چو قدت راستم
مشنو از و این سخن چو نیست راست

اگر گمان رود که سرو راست نیست درست است و اگر گمان رود
که سخن راست نیست هم درست است.

حسن الخط: آن باشد که شاعر جهد کند که مطلع شعر
یعنی اول بیت به غایت لطیف و دلآویز بود، مثلاً:

ای همه شکل دلآویز ترا داده خدای
جای آن است که در دیده ما گیری جای

حسن المقطع: آن باشد که تنه شعر به الفاظ متین و
دلآویز گردد شود، مثلاً:

اگر مجال بود دوستان بگویندش
همین قدر که گرفتار تست انصاری

حسن الطلب: آن باشد که شاعر از مبدوح چیزی به صریح
نخواهد و لیکن به طریقه بهتر و وجه احسن که به ادب نزدیکتر
باشد و در پرده لطافت مخفی بود مثلاً:

مرا زمانه جانی جفا نهوده بسم
بزرگوارا انصاف من ازو بستان

تعجب: تعجب آن باشد که شاعر از چیزی در شکفت
افتد، مثلاً:

رخش خورشید و من در تاب باشم، ای عجب حاله
دل من عاشق و زلفش پریشان بوالعجب کاره

تجاهل المعارف: تجاهل المعارف آن باشد که شاعر چیزی

را به چیزی متصف کند که بداند و خود را ندان سازد، مثلاً:

بمانده ام به تحیر چو نقش گیرانده
ندانم آن گل نازک گله است یا اندام

اغراق فی الصفت : اغراق فی الصفت آن باشد که در

صفت کسی به غایت مبالغت رود ، مثلاً :

هزار شاخ کنی گر مثل ز یک موی
از آن میان تو باریکتر بود صد بار

حسن التعلیل : حسن التعلیل آن باشد که یک معنی

را به عبارت هرچه نزدیکتر به علت معنی دوم در آورند ،
مثلاً :

دلبر از دست می شود چون تو
جام می را به دست می گیری

اعتراض الکلام قبل الاتهام : آن باشد که شاعر سخن

آغاز کند و پیش از آن که تمام شود ، باز گردد و در میان سخن

دیگر آرد که به آن معنی تمام بود - و این را حشو متوسط

گویند و این بر سه نوع است ، حشوهلیج ، حشوتوسط و حشوقبیح :

حشوقبیح :

حشوهلیج ، این صنعت چنان باشد که در شعر لفظی

بیاورد که بدان لفظ لطافت سخن زیاده شود ، (۱) مثلاً :

گل رویت ، که باد تازه و تر ،

از گل نو بهار تازه تر است

درین بیت "که باد تازه و تر" زیادت است و سخن را

بیپاراسته است -

(۱) حشوهلیج آن است که شاعر سخن بیفزاید که شعر در معنی

و جان محتاج نباشد و آوردن آن سخن شاعر را بیفزاید

و رونق دیگر دهد -

حشوتوسط (۱) در قسم اسامی اشعار و مناسب آن بیان کرده آید ،

و حشوقبیح (۲) در معادب شاعران بیان کرده شده است -

محکوبی : و این صنعت چنان باشد که شاعر نیم مصرع

بگوید و نیم دیگر هم از عکس آن خیزد ، مثلاً :

بلبل به فغان آمد ، آمد به فغان بلبل
غلغل به چمن بشتو ، بشتو به چمن غلغل

جهم : و این صنعت چنان باشد که میان دو چیز یک صفت

جهم کرده شود و آن صنعت را جامع هم گویند ، مثلاً :

چشم من و لعل تو در فشان آمد
حال من و زلف تو پریشان آمد

(۱) حشوتوسط : و این صنعت چنان باشد که کلمه یا سخن در

شعر بیفزایند که افزودن و بیفزودن آن یکسان بود ، که به غایت

شیرینی و رونق را دارا باشد و نه عیب و قبحی دارد ، مثلاً :-

ز هجر روی تو ای دلربای سیهپس تن

دلبر ندیدم شد تنم عدیل عنا

(رشیدالدین و طوطا)

درین بیت "دلربای سیهپس تن" حشو متوسط است -

(۲) حشوقبیح : و این صنعت چنان است که در شعر کلمه

بیفزایند که پس بیجا و به مورد باشد و شعر را نیز تبحر

کند ، مثلاً :-

از پس که بار منت تو بر تنم نشست

در زیر منت تو نهان و مسترم (کمالی)

درین بیت لفظ نهان حشو قبیح است که آب شعر را ببرد

است چرا که نهان و مسترم هم معنی اند و حاجت این تکرار ناوایب

بود - مثال دیگر :-

گر می‌نرسم به خدمت مخدوم

زیرا رمد چشم و صداع سرم است

درین بیت ذکر چشم و سر با ذکر رمد و صداع آوردن پس

قباحتی دارد چرا که رمد جز چشم را و صداع جز سر را نباشد -

تفریق: و معنی این جدا کردن است، و این صنعت چنان باشد که میان دو چیز هم از اول تفرقه پدید کنند، مثالی:

با رخت نسبت ندارد گل
که بسم نیست روز بازارش

جمع با تفریق: و این صنعت چنان باشد که میان

دو چیز یک صفت جمع کنند و بعده فرق پدید آورد، مثالی:

من و تو هر دو دوست و مست هستیم
تو ز جام می و من از چشمت

جمع با تقسیم: و این صنعت چنان باشد که دو صفت

را در یک جمع کنند و بعده قسمت کنند، مثالی:

ترا که زلف سیاه است و مشکبو بدهد
نسیم را نفس جاذبزا و شب را رنگ

تقسیم: تقسیم تجنیس کردن باشد، و در صنعت شعر

آن که هم از اول بیت را تقسیم بنا دهند - و این صنعت بر

دو نوع است، محدود و غیر محدود اما محدود آن باشد

که درو ذکر اعداد باشد و این هم بر دو طریق آید، مسلسل و مطلق -

مطلق آن باشد که در مصراع اول چند چیز بیاورند و بعده

در مصراع دوم قسمت کنند، مثالی:

به زلف و عارض و باله تو همی ماند
یکه عیبر و دوم لاله و سوم عرعر

مسلسل آن باشد که از مطلع تا مقطع هر بیت متعلق به بیت دیگر بود، (۱) مثالی:

لب و دهان و رخت را چه ماند ای دلبر
یکی عقیق و دوم غنچه و سوم گلزار
عقیق و غنچه و گلزار را چه عهد تو نیست
یکی بهاء و دوم قیامت و سوم مقدار

غیر محدود آن که درو لفظ عدد نباشد، و این بر سه

قسم است، موصوف، و موصوف، و غیر موصوف -

موصوف: بر دو طریق آید - طریق اولی موصوف، مثالی -

به زلف و روه و اندام و لب شیرین تو ماند
شب تیره، مه روشن، گل تازه، می امهر

(۱) اوحدی مراغه را غزله است در صنعت مسلسل ساده که هیچ

علاقه به تقسیم ندارد - و آن غزل ذیل آورده می شود:

غزل

چور دیدم تا بدیدد آن خسرو خوابان که من
عاشقم وز من بپوشانید رخ چندان که من
در غمش دیرانده گشتم به رخس مجنوں شدم
سر به صحراها نهادم فاش گردید آن که من
خوف بدنامی ندارم بیم رسوا گیم نیست
ور بهانم مدته دیگر چنان می دان که من
دل به درد او سپارم تن به مهر او دهم
وان بلا را کس نداند بعد از آن دریا که من
هرچه گویم راست گویم ویس بتر کز هر طرف
من دوا درد دل پیرسان و دل ترسان که من
هم به ترک سر بگویم هم دل از جای بر کنم
وان زمان درد دلم را چاره نتوان که من
دل ز غم خون کرده باشم خون ز مژگان ریخته
ور چنیس باشد حدیثم که شود پنهان که من
دیدم پر اشک دارم چهره پر خون و دل
وندریس محنت نخواهم شست دست از جای که من
اوحدی را می شناسم طالع خود دیدم ام
ور تو هم عالم بدانی رخت آری زان که من

طریق دوم موصوف ، مثالیه :

بیه زلف و عارضت مانند نگارا عنبر و لاله
چند عنبر ؟ عنبر سارا ، چند لاله ؟ لاله زحمان

مثال موصوف :

بیه گاه بزم و اندر رزم داری همت و هیبت
کزین دلها کنی خرم وزان جانها کنی ابر
چند همت ؟ همت بخشش ، چند بخشش ؟ بخشش جانها
چند هیبت ؟ هیبت حملات ، چند حملات ؟ حملات صفدر

تجیر موصوف : و این در اول مجرّد باشد ، مثالیه : (۱)

التزاهر الزهر لازم گرفتگی است ، و این صنعت چنان
باشد که کلمه یا حرف در هر مصراع و یا در هر بیت یک بار یا
دو بار یا بیش از آن لازم گرفته شود ، مثالیه :

دام افتاد در عشقت ، ز کردی هیچ دلداری
دمه میده که مارا در غم عشقت دل افتاد است

درین بیت سه بار "دل" لازم داشته شده است -

توشیح : توشیح حداقل در گردن انداختن و آرایش دادن
است - و این صنعت چنان باشد که شاعر بیه طریقه شعر ادشا کند
که چون اول حرف یا کلمه هر مصراع یا اول و آخر حرف یا
کلمه هر مصراع یا حرف یا کلمه درمیآید هر مصراع جمع کنند ،
اسمه یا کلمه یا بیته یا رباعیه یا خطبه حاصل آید ، مثالیه :

یاد تو دل کشا و جان افزا
روے تو آفتاب عا لهتاب

(۱) مثالش در نسخه موجود نیست اغلب که سواد نویس این

کتاب سهواً ننوشته است -

چون حرفهای اول و آخر هر مصراع جمع کنند "یارب" شود -

تاکید الهمدح بها پیشیه الهم استوار کردن مدح باشد
که بیه هجو مانند ، و در سخن این صنعت چنان باشد که هر کس
داند که از مدح رجوع خواهد و بنام هجو خواهد نهاد ، مثالیه :

آزرد نیست هیچ کس از دولتت جز آنک
یا از طریق شرع محبّ دین نهاد

استدراک ، و این صنعت چنان باشد که شاعر ابتدا
سخن بر آن نهج کند که شنونده داند هجو خواهد کرد ، اما در
اتهام کلام مدح حاصل آید ، مثالیه :

نامردم و سیاه دل و سفله ایست آن
با چون تو خوب خلاقه که کیس آوری کند

الهمدح الهوجّه ، و این چنان باشد که شاعر ممدوح را

بیه دو وجه جستایید ، مثالیه :

اگر بگویم خورشید را که بنده تست
ز بندگی تو او را بسم شرف باشد

الهمتهل المضّیین ، و این چنان باشد که شاعر شعره

بگوید که درو هم احتمال مدح بود و هم احتمال هجو ، مثالیه :

زهر بیه یاد تو شکر می شود
شام بیه روے تو سحر می شود

الهمتلون ، و این صنعت چنان باشد که شاعر شعره بگوید

که آن را بیه دو وزن بتوان خواند ، مثالیه :

در من بیچاره بیدل ببین
بر سر من رحم کن آخر دمه

این بیت را به وزن سریخ (مفتعلن مفتعلن مفتعلن فاعلن) می‌توان خواند و هم به وزن رمل مسدس (فاعلاتن فاعلاتن فاعلن) -

رَدَّ الْعَجْزِ عَلَى الصَّدْرِ : صدر سینه و پیشگاه را گویند و **عَجْزِ** سرین را ، و در شعر اول کلمه مصراع اول را صدر خوانند و آخر کلمه مصراع دوم را عَجْز - و رَدَّ الْعَجْزِ عَلَى الصَّدْرِ آن باشد که کلمه صدر بیت را در عَجْز بیارند ، مثاله :

مقام قدر تو بر ما مایه فلک آمد
زهره بلند مقام و زهره بلند مقام

و این صنعت مدور به هشت دایره هم هست - و این صنعت را بسیار نوع است ، اما به حقیقت پسندیده از همین یک نوع بیش نیست - و این را مطابق نیز گویند - اگر کلمه صدر بیت و کلمه عَجْز به معنی مختلف آید بهتر باشد -

الهمسّیّ : و معنی تسمیط مروارید در رشته کشیدن است ، و همسط شعر را گویند که سه مصراع شعر یا پنج یا هفت یا نه به یک قافیه گفته شوند و در مصراع چهارم ، یا هشتم ، یا دهم مصراع قافیه اصلی نگاهداشته آید و هر بار چنان قافیه را رعایت کنند ، مثاله :

دام بر بود ناگه دلربایه یکم بدخوے شوخه بیوفایه
به خنده دلفریبه جانفزایه به غمزه ناوک انداز به بلایه
به عشقش می‌زخم من دست و پایه مگر روزه در آید در کنارم
و همین طور بعد سوم ، یا پنجم ، یا هفتم ، یا نهم در چهارم یا ششم ، یا هشتم ، یا دهم قافیه اصلی رعایت کرده آید -

همسّیّ مسجّع : و این به غایت پسندیده است ، مثاله :

آمد نوا جان فزا صحن چمن شد دل کشا
وز بویه گل باد صبا بنشست هر سو عطر سا
بلبل ز باغ دلربا (۱)
و ان عندلیب خوشنوا بر روه گل شد مبتلا
ام ساقی گلرخ بیا خوش کن زمانه وقت ما
در ده میه گلگون که تا نوشم به روه یار خود

الاسجاع : و سجع بانگ کردن قهری را گویند - و اسجاع بر سه نوع است ، متوازی ، متوازن ، و مطرف -

سجع متوازی : و این چنان باشد که در آخر دو قرینه یا بیشتر کلماتی آورده شود که در وزن و حروف روی متفق آیند چنان که "نوک زبان" و "بوس دهان" -

سجع متوازن : و این چنان باشد که از اول دو قرینه یا آخر ، یا از اول دو مصراع یا آخر ، کلماتی آورده شود که هر یک نظیر خویش را به وزن موافق باشند اما به حروف روی مخالف چنان که "افروخته زمین" و "افراخته زمان" - (۲)

سجع مطرف : و آن چنان باشد که در وزن مختلف بود و در حروف روی متفق ، چنان که "کوته خردمند به

(۱) سواد نویسن این مصراع را درج ساخته است شاید که پیش بدین طور بوده باشد : "از شوق شد نغمه سرا" -

(۲) مثالش از کلام حافظ شیراز درینجا آورده می‌شود :-
"ماه که شد ز طلعتش افروخته زمین
شاه که شد ز همتش افراخته زمان" -

از نادان بلند - " و در شعر همیشه یک نوع سجع متوازی می افتد
که از آن شعر مسجع می شود ، مثاله :

بگذار جفا کاری ، رحم آر بر انصاری
کو شد به وفاداری در عشق تو افسانه

و اگر در هر بیت هفتگان کلمه متوازی بیارند از غایت بلاغت
باشد ، مثاله :

یاره است ما را دلبرجا ، دارد جمال جان فزا ،
رویش به از ترک سما ، زلفش به از مشک خطا ،
سرو روان غنچه دهان ، سوسن زبان لاله رخا ،
آرام جان روح روان ، صوره چنان ماه سما

یک نوع مسجع متاخران ابداع کرده اند ، و آن چنان
است که سه مصرع به یک قافیه می گویند و در مصرع چهارم
قافیه دیگر می کنند و هر بار بعد سه مصرع چنان قافیه را
رعایت کنند مثاله :

اینک اینک رسید وقت بهار گل بر افگند پرده از رخسار
گرچه گشت است عاله گارزار به گل روه او چه کار آید
و درین صنعت در هر بیت نیم مصرع هم مکرر کرده
اند ، مثاله :

ای جان من ، جانان من ، روه خوشه بستان من
رحمه بکن بر جان من ، بر من شیه مهمان بیا
دارم امید ای نازنین ، تا با تو باشم همنشین
مهره بکن بگذار کیس ، بر من شیه مهمان بیا

مکرر : مکرر شعر را گویند که در دو مصرع بیت
یک لفظ دو بار بیارند و در بیت دوم سه گان بار بر توالی
مکرر کنند ، مثاله : (۱)
اگر در هر مصرع لفظی بر توالی مکرر کنند همیشه صنعت
است ، مثاله :

با تو بودن بود صواب صواب
به رخت زیستن خطا خطا است خطا
و اگر در مصرع آخر هر بیت لفظی بر توالی مکرر کنند
رواست .

مکرر مسلسل : و این صنعت چنان باشد که قافیه هر
بیت در صدر بیت دوم مکرر کرده شود ، مثاله :
ستمگرا چه کنی بر من شکسته جفا جفا رها کن و یکره دله بنه به وفا
وفا نکو بود از دلبران نیکو روه تو ماه روه کرم کن یکه به مهر در آ
لف و نشتر : لاف و نشتر پیچیدن و باز کردن باشد ، و در
صنعت شعر آن که در مصرع اول چیزی که میگویند تفسیر
آن در مصرع دوم کنند ، و یا به یک مصرع هم آن میگویند و هم
تفسیرش در آرند ، مثاله :

پردی و نپردی ای پردی رو
صبر از دل و انده از روانم

(۱) سواد نویسنه مثال تکریر درج ساخته بود - از تکریرات
عسجدی مثالش در ذیل فراهم آورده می شود :

من قطره قطره آب همی دارم اجر وار هر روز خیره خیره ازین چشم اشکبار
زین قطره قطره باران شده خجل زین خیره خیره خیره دل من به هجر دیار

محرف: و محرف آن باشد که کسی شعر را بگوید و در آن شعر در هر مصراع و یا در هر بیت چند حرف بیارد که چون آن حرف را مرتب کنند نام کسی و یا صفت کسی حاصل آید، مثالی:

(۱) اے — — — — —

روے — — — — —

سهل الممتنع: آن باشد که کسی شعر را بگوید و در آن هیچ صنعتی نباشد، اما لطافت و سلاست آن به غایت دلپذیر آید و شنونده را ترکیب لفظ و معنی آن آسان نماید و لیکن مثل آن گفتن نتواند، مثالی:

اے گل باغ لطافت که ز گل تازه تری
فتنه اهل دلی، آفت صاحب نظری
من که باشم که ترا دل بدهم یا ندهم
تو چنانی که دل از دست ملائک ببری
روے زیبای ترا دیدم و دیوانه شدم
اے پر پروه ندانم ملکی یا بشری
شکل خوبای ز په بردن دل گرچه بلا است
کس بدین شکل نباشد تو بلاه دگری

(۱) سواد نویس مثالش منوشت و بدین سان گذاشته است. مثال محرف از کلام سعدی شیرازی درین جا آورده می شود:-

ل و ب بر ل و ب بنهاد باشد تا سحر
هر وی در پیش باشد بسته باشد دور
شاعران بسیار گفته شعرهای پر نظم
کس نگفته شعر همچون س و ع و د و ی

من به دیدار تو حیران و ز خود بیخبرم
تو خود آشفته خویشی و ز من بیخبری
بیک زمانه ز دل شیفته ام دور نه
بس که در خاطر من هر نفس می گذری
سرو بالا تو یارب چه بلاه دارد
سبز نیست بر آن آب تو زان نیز تری (۱)
شور در شهر فغانی که سراسر نهکی
عیش من تلخ چه داری که لبالب شکری
گر ببینی به غم عشق خود انصاری را
چون سر زلف خود آشفته و درهم نگری

و سخن شیخ الاسلام ملک الملک متبرک الانام مقبول الخاص و العام شیخ سعدی شیرازی، قدس الله سره العزیز سهل الممتنع است -

و هر صنعتی که درین قسم بیان کرده شد، گفتن آن در شاعر آسان است که شعر مطبوع و مقبول آید و با لطافت و ظرافت نماید. و این آوردنی نیست به فضل باری تعالی آمدنی است.

فصل پنجم در الیاسی اشعار و مناسب آن

و عروض

قسم اول در الیاسی اشعار

بدان، ارشد الله تعالی، که مطلع جای بر آمدن آفتاب را

(۱) گمان می شود که سواد نویس درین جا بجای مصراع ثانی این بیت سهواً مصراع ثانی بیت ما بعد را جفت ساخته و مصراع آخر این بیت و مصراع اول بیت ما بعد را حذف کرده است.

گویند و بیت اول را از شعر مطلع خوانند. و اگر کسی شعر را آغاز کند و چون چند بیت گفته باشد مطلع دیگر بنا دهد و ابیات دیگر بگوید، آن را ذوالمطلعین گویند. اما بهتر آن باشد که سه مطلع کند یا پنج و یا هفت که هرچه ابیات قصائد و مطالع اشعار طاق باشد بدان پهن گیرند. و هرچه مطالع شعر سه یا بیش از آن بود، آن را ذوالمطالع گویند. و باید که از مطلع اول قصیده تا مقطع آخر آن قصیده هیچ قافیه مکرر نشود، زیرا که این همه یک شعر باشد، و در میان بیتها که مصرع کرده اند از بهر آن است که از صفت به صفت دیگر رفتن گزیده و پسندیده نماید و سخن را وسعتی بود.

مقفا: در شعر که ردیف نباشد آن را مقفا گویند. و چون شعر با دو قافیه شود آن را ذو قافیتین گویند و اگر در هر مصرع قافیه آورده باشد آن را مصرع گویند.

خصی: رباعیه را گویند که مصرع سوم او را قافیه نباشد. **قطعه:** شعر را قطعه گویند که مطلع آن مصرع نباشد و آن چنان نماید که گوئی از شعر مطول (۱) بریده اند، چنانچه قانون است.

قصیده: قصیده آهنگ کردن است یعنی گوینده به چیزهایی که مقصود اوست آهنگ کرده.

ترجیع: به معنی باز گردانیدن نغمه و غیر آن باشد، و در شعر آن که شاعر چند بند بگوید چنان که پنج در پنج

(۱) مطول = رسن، سرِ مهار.

و هفت در هفت و یا بیش از آن و در زیر هر بند یک بیت ملائم تقیه آن بیارد، و آن را عقده خوانند. و ترجیع بر هفت دوم است:-

نوع اول آن که مقفا باشد و هر بند به قافیه گفته شود.

نوع دوم آن که بعضی بند مقفا باشد و بعضی مردف نوع سوم آن که مردف باشد و هر بند به قافیه و ردیف باشد. **نوع چهارم** آن که مردف باشد و در همه بندها قافیه و یک حرف روی آید و ردیف مختلف گردد، و قافیه را از ایضا نگه دارد. **نوع پنجم** آن که جمله بندها به یک ردیف باشد و قافیه مختلف گردد.

نوع ششم آن که مردف باشد و چند قافیه که در بنده آمده باشد در جمله بندها همان چند قافیه آورده شود و ردیف مختلف گردد. **نوع هفتم** آن که جمله بندها به ترجیع به یک قافیه و یک ردیف گفته شود. و این چنین ترجیع را چون عقده از میان دور کنند قصیده شود ذوالمطالع اما عقده بر سه دوم است:-

نوع اول آن که زیر هر بند همان بیت مکرر شود که زیر بند اول آمده باشد. و این از غایت استادی است زیرا که در ارتباط این کار است. **نوع دوم** آن که زیر هر بند هر بیت علاحد آورده شود به یک قافیه، یعنی به قافیه که زیر بند نخستین آمده است، و چون این ابیات را جمع کنند بند دیگر مرتب شود. **نوع سوم** آن که زیر هر بند بیت به قافیه و ردیف علاحد آورده شود.

مُحَبِّل نامی ناپیوسته را گویند و در شعر آن که نام کسی را پوشیده باز نهانند، و آن بر چهار نوع است: —
 نوع اول مُحَرَّف: و آن چنان باشد که از هر مصراع و یا از هر بیت یگان و دوگان حرف بگریزند و آن را جمع کنند، نامی بر آید. نوع دوم، مَحْذُوف: و آن چنان باشد که از حساب جمل عبده گرفته چون جمع کنند نامی خیزد. نوع سوم، مَبْذُول: و آن چنان باشد که لفظی به عربی بگویند، و هم به عربی نامی حاصل آید، یا آن که لفظی به عربی بگویند و چونی به پارسی بزنند نامی حاصل آید. نوع چهارم، مُحَبِّل (۱) و ایسی مقبول و مطبوع است. و ایسی چنان باشد که بیت به بیت یا رباعی به رباعی شود که به نفس خود تمام باشد، اما به اشارتی که در آن رفتی باشد چونی تأمل کنند، نامی یا لقبی بیرون آید، مثالی:

دل را به غم زلف چو شامی بدهم عقل و خرد و هوش تمامی بدهم
 صد جان اگرم دهید اندر غم او تا بر سر جان نهم به نامی بدهم
 "تا" را اگر بر "سر جان" یعنی "چشم" نهند
 "تاج" شود.

لُحْنُ (۲) آن باشد که صفت چیزی بیان کنند و نام آن چیز ندگویند و پرسند که آن چیست. و ایسی را چیستان نیز گویند، مثالی:

(۱) مُحَبِّل = آبستن گرداننده.

(۲) لُحْنُ سوراخ موش دشتی را گویند که بخایت پیچدار باشد و بنا برین نوع از کلام مبهم را نیز گویند که به زبان پارسی چیستان خوانند.

(۱) چه جرم تیر زگشت آن میان آب روان
 کشیده پهلو و عالی تست کشاده میان
 ملازه صورت و مه سیرت سیرت سیر
 چو تیر راست رو اما خمیده همچو کمان

رباعی: رباعی دو بیتی را گویند که چهار مصراع دارد و چهارگانی نیز گویند، و بیت مطلق هم گفته اند، اما خطا است زیرا که بیت دو مصراع را نام شده است.

سوال و جواب: سوال و جواب آن باشد که در یک بیت یا دو بیت به لفظ گفتیم و گفتا یا به طریق دیگر سوال و جواب بپارند، مثالی:

گفتم شکر است آن لب، گفتا به ازین بنگر
 گفتم که بده بوسه، گفتا نتوان دادن

ملّح آن باشد که یک مصراع پارسی و یکی عربی، یا یک بیت پارسی و یک عربی یا همی طور بیش از آن بپارند. (۲)

کلام جامع: کلام جامع آن باشد که در هر نوع چیزی بگویند چنانچه پند، و حکمت، و شکایت روزگار و غیر آن در آن باشد.

(۱) سواد نویسی ایسی مثال را بطور صحیح ننوشتی و مبهم تر گردانیده است. لهذا مثالی دیگر از کلام مؤید الملک ابوبکر بن نظام الملک آورده می شود که در نام کنیزک باجمال خود گفته است که "ینال" نام داشت: —

علینا نقش کن بر زر باین حرفی ازو کمتر
 پس آن لامش به آخر بر بگفتم نام آن دلبر

یعنی از "علینا" حرف عین را حذف کرده لام را چون به آخر ببردند "ینال" می گردد.

(۲) مثلاً: هست کلید در گنج حکیم
 جسم الله الرحمن الرحیم

دعای تابید: تابید جاودانی کردن است و در صنعت شعر

آن باشد که بگویند تا فلاں چیز در جهان خواهد بود تو بهمانی، مثالی:-
تا طویل و بسیط بهر بود عمر و ملکش طویل باد و بسیط
ترجیه آن باشد که از زبانه به زبان دیگر تردبیت سخن
کرده آید - (۱)

حامل موقوف: آن باشد که بیت اول متعلق بیت
دوم بود - (۲)

التفات به معنی: باز پس نگریستن یا به گوشه چشم
نگریستن است و در صنعت شعر آن که از مخاطبه به مخاطبه
روند و از مخاطبه به مخاطبه آیند - (۳)

و این صنعت را **مهاثله** و **مضارعه** و **مشاکله** نیز
خوانند -

مقلوب: و این صنعت بر دو نوع است، مقلوب کل و
مقلوب بعض -

مقلوب کل: و این صنعت چنان باشد که دو کلمه آورده
شود و چون یکی را قلب کنند عین دومی شود، مثالی:

(۱) مثالی: هر آذر هاتف غیبی همی گوید به گوش دل

مشر نرمید لاتیس، مضرور اندوه لآتَحْزَن

(۲) مثال حامل موقوف خیلاً درج کرده می آید، حافظ شیرازی گوید:-

اے باد اگر به گلشن احباب بگری زدهار عرضه ده بر جانای پیام ما

گو نام ما ز یاد بجهدا چه می بری خود آید آن که یاد نیاری ز نام ما

(۳) مثال التفات را سواد نویسنده مندرج ساخته است - مثالی از آن خیلاً
آورده می شود:-

ما را جگر به تیر فراق تو خسته شد اے صبر بر فراق بتان نیک جوشنی

اے تیر کرده سیخته دشمن به زخم تیغ

افکنده سهم تیر تو در جان شیر ریش (۱)

و اگر کسی درین صنعت یک مصراع و یایک بیت گوید
چنان که هم راست توان خواند و هم باز گوید، آن را
مقلوب مستوی گویند مثالی: (۲)

آواز تیرت ز اوا آرام دهد ما را

مقلوب مجنح: و این هم از قسم مقلوب کل است -
اگر کسی در صدر بیت لفظه بیارد و در عجز مقلوب آن
آرد آن را مقلوب مجنح گویند - و اگر در اول و آخر هر مصراع
آرد آن را هم مجنح گویند و **محظف** نیز خوانند - (۳)

(۱) در مصراع اول این بهت از سواد نویسنده سوء واقع شده

و لیکن مصراع ثانی درست است و شیر و ریش مقلوب یکدیگر اند -

(۲) و مثال دیگر این است: شکر بترازوه وزارت برکش

و مثال یک بیت سالر همچین است که قوامی می گوید:

رامش مرد گنج باری و قوت تو قوی را بچنگ در شمار

اگر این بیت را واژگونی خوانند همین بیت بر می آید -

(۳) سواد نویسنده مثال مقلوب مجنح را ننوشته است - و مثالش

همچین است:-

(۱) ابداء بنده مطاعم آن را که به طبع

بنمایند ز بدیهت به تهامی ادبا

(۲) زان دو جادو درگس مضمور با گشی و ناز

زار و گریان و غریوانم همه روز دراز

در بیت اول ابداء و ادبا و در مصراع اول بیت دوم زان و

ناز و در مصراع دوم زار و دراز مقلوب مجنح است -

متناظر آن را گویند که چند لفظ را چنان ترکیب کنند
که آن را روان بتوان گفت، مثاله:

شب شیر شر دو شیر بنوش

هستند آن باشد که زیر هر بیت یا رباعی و یا زیر
هر مصراع چیزی مناسب و ملائم زیادت کنند، مثاله: رباعی:

ایام بهار و من جدا از بهر یار
چون بلبل دل شیفته می ذالم زار
پیهم شب و روز
افسوس که در حسرت آن لاله عذار
با شور فراق می رود فصل بهار در گریه و سوز

و در زیر هر مصراع هم گفته می شود، مثاله: رباعی

تا من بزیمر با تو وفا خواهم کرد چه هیچ جفا
غمهای ترا به سینه جا خواهم کرد از راه وفا
چیز وصل تو آرزو نخواهم کردن ای راحت جان
مهر همه دلبران رها خواهم کرد از بهر ترا

اقتباس: معنی اقتباس روشنائی گرفتن است و در شعر
چنان باشد که آیه کلام الله یا مصراع یا بیت مصروف از
شاعری در کلام خود تضمین کنند، مثاله:

هر چه داری خرچ کن در راه او
لَنْ تَنَالُوا الْبِرَّ حَتَّى تُنْفِقُوا

ابداع آن باشد که شاعر معنی نو اندکیزد چنان که سخن
بر اصطلاح عوام نباشد و اشعار اصحاب فضل و ارباب فطنت
از معانی غریب و الفاظ متعین مرتبط شود. (۱)

حدود قوافی و اصناف آن

(۱) مثال ابداع از کلام رودکی ذیل آورده می شود: -
همی بکشتی تا آدمی نماند شجاع
همی بدادی تا آدمی نماند فقیر

حدود قوافی پنج است، متکاوس، متراکب، متدارک
متواتر و مترادف -

متکاوس و آن چهار حروف متحرک و یک ساکن است چنان
که فَعَلَتُنْ که از مستفعلن خیزد و ایس فاصلاً کبری است -
و ایس لفظ مشتق از تکاوس است به معنی انبوهی و مزاحمت
و به سبب کثرت و تزامن متحرکات ایس قافیة را متکاوس
می گویند -

متراکب: و آن سه حروف متحرک و یک ساکن است و
در شعر پارسی از چهار افعیل بیش نیاید، چنان که فَعَلُنْ،
و مفتعلن، و مفعول فعل، و مفاعیل فعل - و معنی متراکب
"برهم نشسته" می باشد - و ایس قسم قافیة در شعر سبکتر
از متکاوس است -

متدارک: و آن دو حروف متحرک و یک ساکن است و در
شعر پارسی بیش از پنج افعیل در نمی آید، چنان که فاعلن
و مستفعلن، و مفاعِلُنْ، و فَعُولُنْ فَعْلٌ، و مفاعیلُ فَعْمٌ - و
و متدارک از بهر آن خوانند که دو متحرک یکدیگر را در یافته
و بهم پیوسته اند -

متواتر: و آن یک متحرک و یک ساکن است و ایس سبب
خفیف است و در اشعار پارسی در یازده افعیل بیش نیفتد،
چنان که مفاعیلُنْ، فاعِلَاتُنْ، فَعْلَاتُنْ، فَعُولُنْ، مفعولُنْ،
فَعْلُنْ، فاعِلَاتُنْ فَعْمٌ، مفاعیلُنْ فَعْمٌ، مفعولُنْ فَعْمٌ -
و آن را از بهر آن متواتر خوانند که متحرک آن را ساکن بر پی

است -

متراصف و آن قافیة ایست که در آخر آن دو ساکن باشد -
و در شعر پارسی این قافیة در یازده فعل افتد ، چنان که مفعولان ،
فاعلان ، فعلان ، فحولان ، مفاعیل ، فاعیلان ، فاعلیلیان -
فاعلیلیان - و از آن این قافیة را مترادف خوانند که سواکن آن
بر چه یکدیگر اند یکے ردف دیگرے -

التقایه خاطری و این چنان باشد که یک مصراع یا یک
بیت بهینه دو شاعر بگویند به آن که یک دیگر را دیده باشند
یا از آن اطلاع داشته باشند -

مشاکرة : آن باشد که دو کس یکدیگر را شعر گویند -

قسم دوم

در بیان عروض

بدان ، ارشدک الله تعالی ، که معنی عروض "معروض" است
بر حسب فحول به معنی مفعول ، و آن علمه است معروف
که میزان کلام منظوم است همچنان که نحو میزان کلام منثور
می باشد - و آن را از بهر آن عروض خوانند که معروض علیه
شعر است ، یعنی شعر را بر آن عرض کنند تا موزون آن را
از ناموزون و مستقیم آن را از نامستقیم تمیز کنند -

و بنامه اوزان عروض بر "فعا" و "عین" و "لام"
(فعل) نهاده اند همچنان که بنامه اوزان لغت عرب با تصریف
اوزان لغوی و شعری بر یک نسق باشد ، چنان که لغویان گویند ضَرْبُ
بر وزن فَعْل است و ضاربٌ بر وزن فاعِل و مضروبٌ بر وزن مفعول - و
عروضیان پارسی گویند "خدایا" بر وزن فَعُولن است ، و "خداوندان" ،

بر وزن مَفَاعِیلُن ، و "ای خدایم" بر وزن فَاعِلَاتُن ، و ذون تنویس در
افاعیل عروضی بنویسند تا مکتوب و ملفوظ اوزان در حروف یکسان
باشد و در فک اجزای بهر از یکدیگر اشتباه نیفتد -

باید دانست که عروضیان جزو آخرین را از مصراع اول
كَرْوَض گویند و جزو اول را صدر خوانند ؛ و جزو اول مصراع
دوم را اَبْتَدَا ، و جزو آخرین آن را ضَرْب گویند - و چوب
خانه و چوب خیمه را نیز عروض گویند - چنان که خیمه را
از خیمه چوب چاره نیست شعر را هم از میزان گزیر نیست
که بدان قیام می پذیرد -

و اوزان شعر در اصل پانزده بحر است ، طویل ، مدید ،
بسیط ، وافر ، کامل ، هزج ، رجز ، رمل ، سوریخ ، منسرح ،
خفیف ، مضارع ، مقتضب ، مجتث ، متقارب -
و این پانزده بحر را خلیل ابن احمد بنا نهاده است - بعد از
ابوالحسن اخفش بحر شانزدهم بر آن زیادت کرده که مسهلی به
مستدارک است و این را بحر محدث نیز گویند - و بعد از
بحر قریب ، و جدید ، و مشکاکل از محدثات متأخرین است -
بنا بر آن که اگر اجزای بحر رمل (فاعلاتن) را مخدوف کنند
بحر مستدارک (فاعلن) حاصل آید - اما چون فاعلن یکے از قالبهای
اصل بدور است ، دشاید که مشتق گویند -

و این شانزده بحر را هشتت قالب است ، از آن شش قالب
سببایی است (یعنی هفت حرفی) و دو خهابسی است (پنج حرفی)
و سببایی این است : مفاعیلن ، فاعلاتن ، مستفعلن ، متفعلن ،
مفاعلاتن ، و مفعولات - و خهابسی این است : فحولن و فاعلن - و این

قالیها را از اسباب و اوتاد و فواصل مرکب کرده اند - و مدار
اوزان عروض برین سه رکن، سبب و وُتد و فاصله، نهاده
اند - سبب طناب باشد، و وُتد میخ چوبین، و فاصله جدائی
میان دو دامن - و سبب را دو نوع است خفیف و ثقیل -
سبب خفیف یک متحرک و یک ساکن است چنان که "لَمَر" و
آن را از بهر آن خفیف گویند که تلفظ آن سبک می باشد -
و سبب ثقیل دو متحرک متوالی است چنان که "تَر" و وُتد نیز
بر دو نوع است مقرون و مفروق - وُتد مقرون دو متحرک
و یک ساکن است چنان که "اَلَمَر" و مقرون را هجوعم نیز
خوانند - وُتد مفروق نیز دو متحرک و یک ساکن است اما
میان دو متحرک یک ساکن می آید چنان که "رَبَب" - و فاصله
نیز بر دو نوع است صغری و کبری - فاصله صغری سه
متحرک و یک ساکن است چنان که ضَرْبَت - و فاصله کبری
چهار متحرک و یک ساکن است چنان که عَرَضَه.

و عروضیان علامت حرف متحرک صفر (۰) بنویسند و علامت
حرف ساکن الف (۱) و چون یک حرف متحرک و یک حرف
ساکن باشد، صفر و الف بنویسند (۱۰) و این سبب خفیف
است و چون هر دو حرف متحرک باشد دو صفر (۰۰) بنویسند
و این سبب ثقیل است - و چون دو حرف متحرک و حرف
سوم ساکن باشد دو صفر و یک الف (۱۰۰) بنویسند و این وُتد مقرون
است که آن را وُتد هجوعم نیز خوانند - و چون یک حرف
ساکن در میان دو حرف متحرک باشد، در میان دو صفر یک الف

(۰۱۰) بنویسند، و این وُتد مفروق است - و چون سه حرف
متحرک باشد و حرف چهارم ساکن، سه صفر و یک الف (۱۰۰۰)
بنویسند، و این فاصله صغری است - و چون چهار حرف متحرک
باشد و پنجم ساکن چهار صفر و یک الف (۱۰۰۰۰) بنویسند
و این فاصله کبری است -

چون این دانسته شد، بپایند دانست که حرفی که مافوظ
باشد در تقطیع در آید، و حرفی که مافوظ نباشد به تقطیع در
نیاید، چنانچه واو "خواب" و "خور" - و این هر دو واو
در تلفظ نیایند پس به تقطیع نیز در نیایند - و آنچه در تقطیع
نیاید آن را عطل خوانند - و هر نون ساکن که بعد از حرف
علت افتد چنان که "جان" در تقطیع نیاید، ولی چون آن نون
متحرک بود چنان که "جان من" به تقطیع در آید - اما اگر
ماقبل "واو" و "یا" مفتوح باشد به تقطیع در آید - چنان
که "عین" "نون" - و عروضیان مد و تشدید را بدل حرف
گیرند -

و اکثر اجزای شعر در بیته هشت است، چنان که در هر
بیته هشت بار مفاعیلن و یا فعولن و غیر آن باشد و زیادت
بر این روا نباشد - و اقل شعر در بیته دو جزو است چنان که
در بیته دو بار مستفعلن یا فاعلاتن باشد - و هر بیته که هشت
جزو افتد آن را تام گویند - و اگر شش جزو اصلی افتد آن
هم تام باشد - چون از بحر مثنوی یا مسدس دو جزو نقصان
شود آن را هجزو گویند و چهار جزو چون نقصان شود آن را

منهویک (۱) گویند - و در بحرهای شعر **زحَف** و **اعتلال** افتد چنان
که از مستفعّلین ، مفتعلین شود و از فاعلاتین ، فاعلین گردد - و
زحاف بسیار است اما چند **زحَف** درین قسمت ثبت کرده
می شود :-

خَهر افگندن حرف اول مفاعیلین است تا فاعیلین ماند ،
و مفعولین بجایش آرند - و **آخَهر** نامند -

خَبین افگندن حرف دوم است چون ساکن باشد تا مستفعّلین
مفتعلین شود اما مفاعیلین بجایش آرند و مخبون نامند -

طی افگندن حرف چهارم است چون ساکن باشد تا مستفعّلین
مستعلین گردد اما مفتعلین بجایش آرند و **طوی** گویند -

قَبِض افگندن حرف پنجم است چون ساکن باشد تا مفاعیلین
مفاعیلین شود و **مقبوض** خوانند -

کَف افگندن حرف هفتم ساکن باشد تا مفاعیلین مفاعیلین
شود و **مکفوف** نامند -

حَدَف افگندن سبب خفیف است از آخر جزو تا مفاعیلین
مفاعی بماند اما مفعولین بجایش آرند و **محدوف** خوانند -

خَبَل اجتماع خَبین و طَی را گویند چنانچه مستفعّلین مفتعلین
بماند اما فعلتین بجایش نهند و **مخبول** گویند -

شَکَل اجتماع خَبین و کَف است تا فاعلاتین فعلات بماند
و **مشکول** گویند -

(۱) منهویک = بیهار ، لاغر ، نزار - و از بحر رجز آنچه دو ثلث آن
فتد و یک ثلث باقیمانده باشد -

خَرِب جمع کردن خرم و کَف است تا از مفاعیلین فاعیلین
بماند اما مفعول بجایش نهند و **آخَرِب** نامند -

شَتر جمع کردن **خَهر** و **قَبِض** باشد تا مفاعیلین به افگندن
حرف اول و پنجم فاعلین شود و **آشَتر** نامند -

کَسَف افگندن حرف متحرک است از آخر و **قَد** مفروق
یعنی حرف هفتم مفعولات تا مفعولا بماند و بجایش مفعولین
آرند و **مکسوف** گویند -

حَدَد افگندن و تد مقرون است از آخر رکن تا از مستفعّلین
مستف و از متفاعلین متفا و از فاعلین فا بماند و فعلین بجای مستف ،
و فعلین بجای متفا ، و فح بجای فا می آرند و **أحد** خوانند -

قَصَر افگندن حرف ساکن است در سبب خفیف که در
آخر رکن باشد و ساکن کردن متحرک آن سبب تا از فاعلاتین
فاعلات بماند و از مفعولین مفعول و **مقصور** نامند -

قَطَع افگندن یک حرف است از آخر و تد مقرون و ماقبل
آن را ساکن کردن تا از مستفعّلین مستفعل بماند و بجایش مفعولین
بیارند ، و از متفاعلین متفعل بماند و بجایش فعلاتین بنهند ،
و از فاعلین فاعل بماند و بجایش فعلین آرند و **مقطوع** گویند -
صَلَم افگندن و تد مفروق است از آخر رکن مفعولات
تا مفعول بماند و بجایش فعلین آرند و **أصلَم** نامند -

بَتر مقطوم کردن است بعد از اسقاط سبب خفیف
تا مفعولین فح شود و **آبَتر** نامند -

تَشَحُّیث افگندن یک حرف است از و تد مقرون که در
وسط باشد تا فاعلاتین فاعلین یا فالاتین بماند پس مفعولین
بجایش آرند و **مشحّث** خوانند -

ثَلَمَ افگندن حرف اول از فَعُولَن است تا عُولَن بماند
و فَعْلَن به جایش آرند و اَثَلَمَ نامند.

ثَرَمَ جمع کردن خرم و قبض است در فَعُولَن تا عُولَ بماند
و فاع جایش بیارند و اَثَرَمَ نامند.

غَضَبَ اُخرم کردن مفاعلتن است یعنی ساقط کردن حرف
اول تا فاعلتن بماند و مفعولن جایش آرند و اَغْضَبَ نامند.
قَصَمَ جمع کردن خرم و غضب است در مفاعلتن یعنی
افگندن حرف اول و ساکن کردن حرف پنجم تا مفاعلتن فاعلتن
ماند و بجای آن مفعولن آرند و اَقْصَمَ نامند.

اَضْهَرَ ساکن کردن تا مفعولن است چنان که مفعولن
ماند و جایش مستفعلن آرند و هُضِرَ گویند.

عَصَبَ ساکن کردن لام مفاعلتن است تا مفاعلتن شود
و مفاعیلن جایش دهند و هَعَصَوْبَ خوانند.

نَقَصَ جمع کردن عَصَب و کَف است تا مفاعلتن مفاعلت
شود و بجایش مفاعیل بیارند و هَنَقَوْصَ نامند.

قَطَفَ افگندن سبب خفیف و ساکن کردن حرف ما قبل
آن تا مفاعلتن مفاعل شود و لَم بجایش فَعُولَن می آرند و
مَقْطُوفَ گویند.

عَقَلَ قبض کردن است بعد از عَصَب تا مفاعلتن مفاعلتن
شود و مَعْقُولَ خوانند.

تَرْفِیلَ زیاده کردن سبب خفیف است بر وقت مقرون
تا متفعلن متفعلن تن شود و لَم بجایش متفعلن بیارند و

مستفعلن ، مستفعلن تن شود و بجایش مستفعلن آرند و
مَوْفَلَ نامند.

اِذَالَتَ در وقت مقرون که آخر رکن باشد یک الف زیاده
کردن است پیش از ساکن تا متفعلن متفعلن ، و فاعلتن فاعلتن
و مستفعلن مستفعلن شود و هِذَالَ گویند.

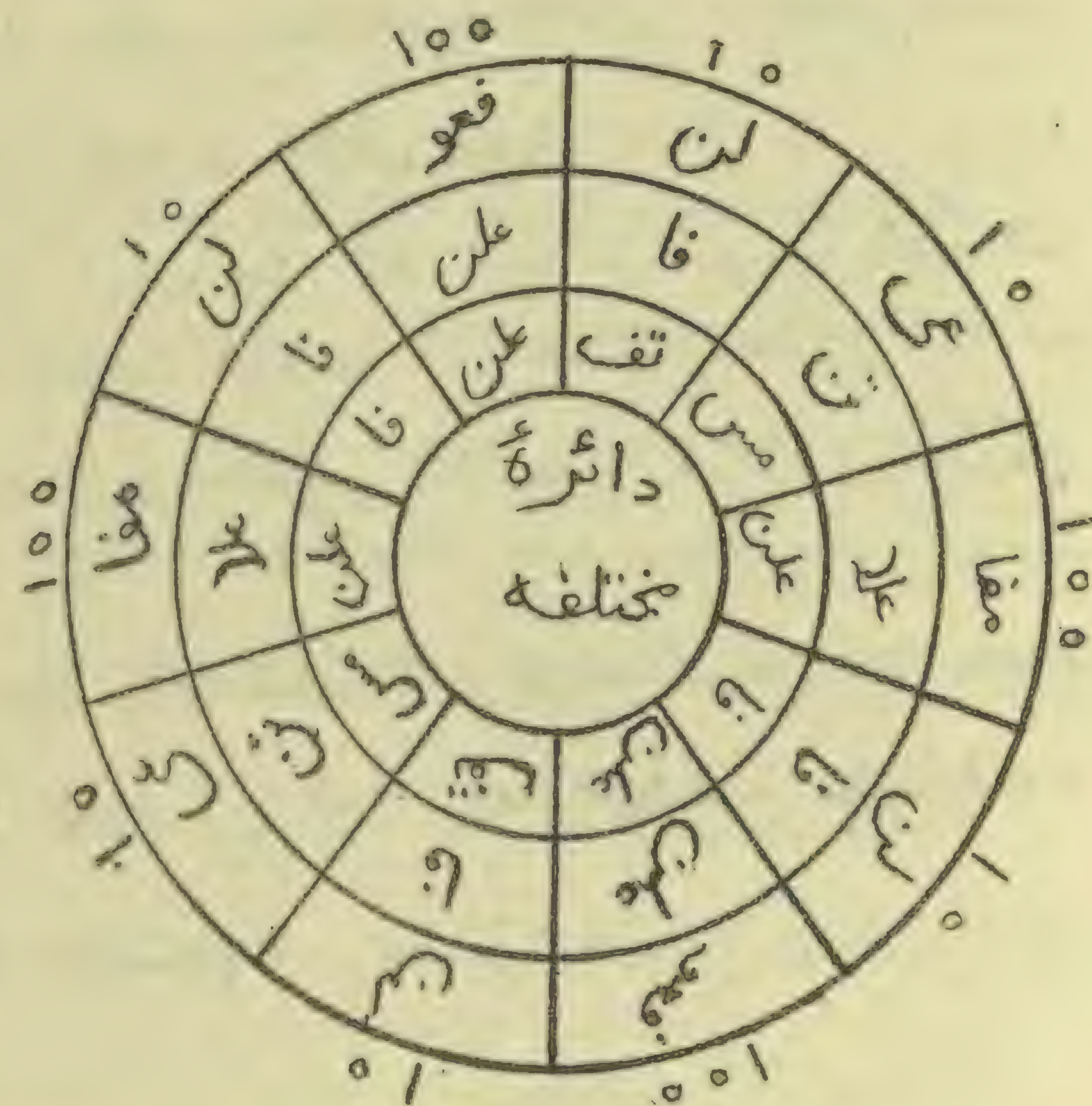
تَسْبِیْخَ زیادت کردن یک الف است بر سبب خفیف
چون آخر باشد تا فَعُولَن فَعُولَن ، و فاعلتن فاعلتن شود که
جایش فاعلیان آرند ، و مفاعیلن مفاعیلن گردد و هَسْبِیْخَ
نامند.

این شاذزده بحور را در شش دایره قسمت کرده اند و ضابطه
نهادند. و آن شش دایره این است ، هَوْتَلَفَه ، مَخْتَلَفَه ،
مَجْتَلِبَه ، مَتَفَقَه ، هَشْتَبَه ، و هَنْتَزَه .

بحر وافر (مفاعلتن هشت بار) و بحر کامل (مفاعلتن هشت
بار) از یک دایره است. اگر از مفاعلتن آغاز کنیم بحر وافر

می شود - و اگر از علتین مفا ابتدا نماییم بحر کامل می شود که بجایش متفاعلین آرند - و این دایره را موقوفه از آن گویند که هر دو بحر باهم اختلاف (۱) و اتحاد دارند -

بحر طویل

بحر مدید

بحر بسیط

دایره مختلفه از اجزاء بحر طویل و مدید و بسیط

ساخته اند طویل = فعولن مفاعیلین چهار بار ، و مدید = فاعلاتن فاعلین چهار بار ، و بسیط = مستفعّلین فاعلین چهار بار - اگر از فعولن مفاعیلین شروع کنیم بحر طویل باشد ، و اگر از "لن" آغاز کنیم لن مفاعیلین فعول می شود که بجایش فاعلاتن فاعلین می آرند و این بحر مدید باشد - و اگر از عیالین ابتدا نماییم عیالین فعولن مفا می شود که بجایش مستفعّلین فاعلین می دهند و این بحر بسیط باشد - و به اختلاف ارکان سباعی و خماسی این دایره را مختلفه نام کردند -

اختلاف = باهم دیگری آمیختگی گرفتن -

بحر هزج

بحر رجز

بحر رمل

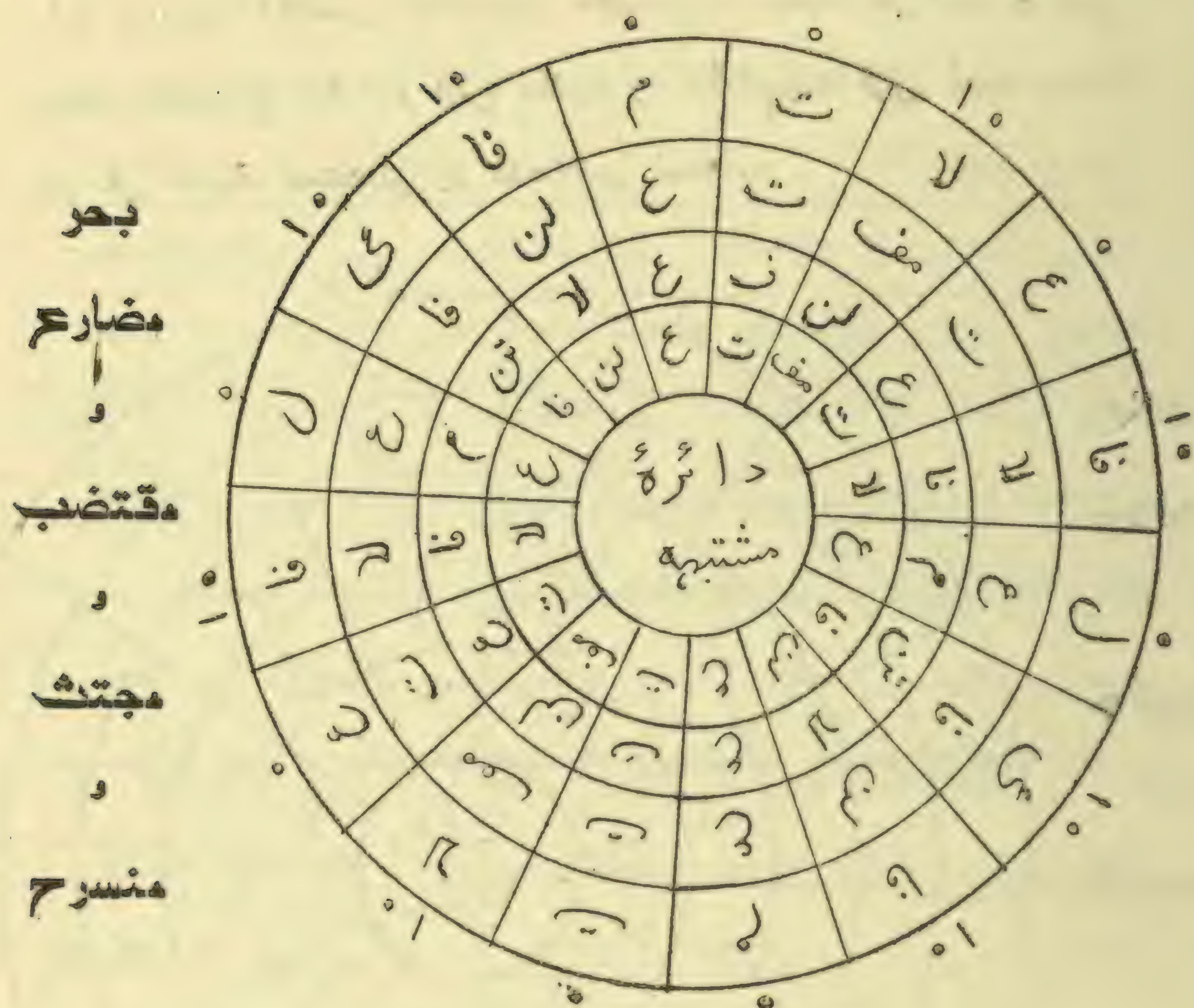
مجتلیه آن که چیزی را از جای به جای دیگر کشد - بحر هزج و رجز و رمل از اجزاء این دایره است (هزج = مفاعیلین هشت بار ، رجز = مستفعّلین هشت بار ، رمل = فاعلاتن هشت بار) اگر از مفا شروع کنیم و مفاعیلین چهار بار بر خاتمه های دایره بنویسیم هزج می شود - اگر از عیالین آغاز نماییم عیالین مفا می شود بر وزن مستفعّلین باشد و این بحر رجز است - و اگر از لن ابتدا کنیم لن مفاعی می شود که بر وزن فاعلاتن باشد و این بحر رمل است - و به سبب جابجایی ارکان از دایره مختلفه این دایره را مجتلیه نام کرده اند -

بحر متقارب

و
بحر متدارک

متقارب (فعلولن هشت بار) تنها یک دائرة داشت آن را منفرد می گفتند، اما ابو الحسن اخفش از آن بحر متدارک استخراج کرد و آن را دائرة متفقه نام نهاد. چنانچه اگر از فعلولن آغاز کنیم و آن را چهار بار بر خانه های دائرة بنویسیم متقارب است. و اگر از لن فعلو شروع کنیم فاعلن می شود و آن را چهار بار بر خانه های دائرة بنویسیم بحر متدارک باشد.

بحر مضارع (مفاعیل فاعلات چار بار) و مقتضب (فاعلات

مفتعلن چار بار)، و مجتث (مفاعیلن فعلاتن چار بار)، و

منسرح (مفتعلن فاعلات چار بار) از اجزای دائرة هشتتبییه

است. اگر از مفاعیل ابتدا کنیم مفاعیل فاعلات مفاعیل فاعلات می شود که

بحر مضارع است. و اگر از عیل آغاز کنیم عیل فاعلات مفاعیل

فاعلات مفاعیل می شود که بر وزن فاعلات مفتعلن

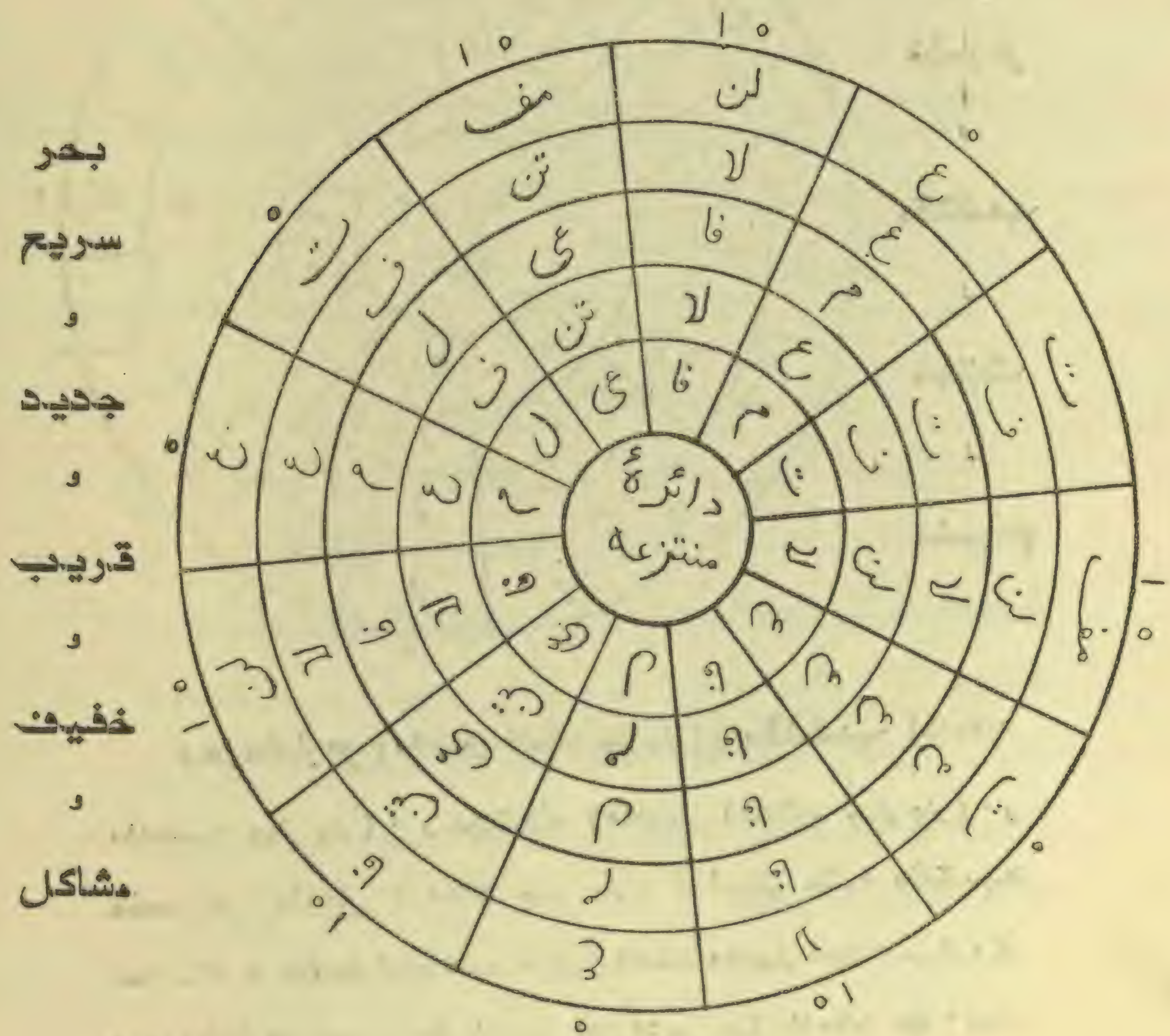
می آید؛ و این بحر مقتضب است. و اگر از لام مفاعیل شروع

کنیم لفاعلات مفاعیل فاعلات مفاعیل می شود که بر وزن مفاعیلن

فعلاتن مفاعیلن فعلاتن است بحر مجتث می گردد. و اگر

از لات شروع نماییم لات مفاعیل فاعلات مفاعیل فاع

که در وزن مفتعلن فاعلات مفتعلن فاعلات می آید و این بحر منسوخ است - و این دائرة را هشتیم به از آن گویند که در آن اشتباه مستفعلن و فاعلاتن است -

منتزعه آن را گویند که از جایه بر کشیده و بر کنده شود - بحر سریخ (مفتعلن مفتعلن فاعلات) و جدید (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن) و بحر قریب (مفاعیل مفاعیل فاعلات) و خفیف (فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن) و مشاکل

(فاعلات مفاعیل مفاعیل دو بار) از اجزای دائرة منتزعه است اگر از مفتعلن آغاز کنیم مفتعلن مفتعلن فاعلات می شود که بحر سریخ است - و اگر از قایه مفتعلن شروع کنیم فاعلاتن مفتعلن فاعلات می شود که بحر جدید است و اگر از علن ابتدا کنیم علن مفتعلن فاعلات مفتعلن می شود که بحر قریب است - و اگر از قایه مفتعلن ثانی آغاز نماییم فاعلات مفتعلن فاعلات می شود که بحر خفیف می باشد - و اگر از لات شروع نماییم لات مفتعلن مفتعلن فاع می گردد که بحر مشاکل است -

درینجا بحر هر دائرة و چند از ازاحیف و منشعبات هر بحر را با امثله بیان می کنیم :

بحر وافر : بسبب وفور و کثرت حرکات این بحر را وافر نام نهاده اند - بحر وافر مشهّن سالمه ' مفاعلاتن هشت بار ' مثاله (۱)

بحر کامل مشهّن سالمه ، متفاعلاتن هشت بار ، مثاله :- (۱)

بحر کامل مشهّن مضمر ' متفاعلاتن مستفعلن چهار بار ' مثاله : (۱)

در بحر کامل اگر سالمه مقابل مضمر آید یا بالعکس آید

جائز است در یک بیت ، مثاله :

(۱) مثال بحر وافر مشهّن سالمه سواد نویس درج ذکرده است و

بلغ العالی بکماله کشف الدجی بجهاله
متفاعلهن متفاعلهن متفاعلهن متفاعلهن
حسنهت جهیح خصاله صلوا علیہ والہ
متفاعلهن متفاعلهن مستفعلهن متفاعلهن

مثال از بحر وافر مرتب سلم و بحر کامل مثنون سلم و
بحر کامل مثنون مضمر نیز هم ننوشتیم - مثال هر یک ازین
ذیل آورده می شود :-

مثال بحر وافر مثنون سلم از سیفی :-

چند شد صنها که سوه کسی بچشم وفا نهی نگری
مفاعلهتن مفاعلهتن مفاعلهتن مفاعلهتن
ز رسم جفا نهی نگری طریق وفا نهی سپری
مفاعلهتن مفاعلهتن مفاعلهتن مفاعلهتن

مثال بحر وافر مرتب سلم از نصیرالدین طوسی :-

بدی چند کنی بجای کسی
مفاعلهتن مفاعلهتن
که او نکند بجای تو بد
مفاعلهتن مفاعلهتن

مثال بحر کامل مثنون سلم از جمال الدین حسین :-

بند صنوبر قد دلکشه اگر ای صبا گفتم کنی
مفاعلهتن مفاعلهتن مفاعلهتن مفاعلهتن
بهوای جا ن حنین من دل خسته را خبر کنی
مفاعلهتن مفاعلهتن مفاعلهتن مفاعلهتن

مثال بحر کامل مثنون مضمر :-

صنها خیا لب را چند شد که بها ندا رد الفته
مفاعلهتن مستفعلهتن متفاعلهتن مستفعلهتن
خجلم ز دا غت کز وفا بصرم غذا رد مثنه
مفاعلهتن مستفعلهتن متفاعلهتن مستفعلهتن

رکن صلوا درین جا بر وزن مستفعلهن بجای متفاعلهن آورده
شده است و این جائز است -

بحر کامل مسدس ، متفاعلهن شش بار ، مثال : (۱)

بحر طویل سلم فحولن مفاعلهن ، چهار بار ، مثال : (۱)

بحر طویل مقبوض ضرب و عروض ، فحولن مفاعلهن
فحولن مفاعلهن دوبار ، مثال : (۱)

بحر مدید سلم ، فاعلهتن فاعلهتن چهار بار ، مثال : (۱)

(۲) مثال بحر کامل مسدس و بحر طویل سلم و بحر طویل
مقبوض ضرب و عروض و بحر مدید سلم از قلمر سواد نویس
افتاده است - مثال هر یک ازین ذیل آورده می شود :-

مثال بحر کامل مسدس :-

دکنم بد یا ر کسان طبع
متفاعلهتن متفاعلهتن متفاعلهتن
نه روا بود که چنین کنم
متفاعلهتن متفاعلهتن متفاعلهتن

مثال بحر طویل سلم :-

چند گویم نگارینا که بامن چها کردی
فحولن مفاعلهتن فحولن مفاعلهتن
قرارم ز دل پردی ز صبرم جدا کردی
فحولن مفاعلهتن فحولن مفاعلهتن

مثال بحر طویل مقبوض ضرب و عروض :-

بدین عا شقی هر کو دهد پیشد مر مرا
فحولن مفاعلهتن فحولن مفاعلهتن
هی گو به بر گنبد فشانده به ابلهی
فحولن مفاعلهتن فحولن مفاعلهتن

مثال بحر مدید سلم :-

دل ز هجرت ای صنم خون خود را می خورد
فاعلهتن فاعلهتن فاعلهتن فاعلهتن
جان به دستت ای پسر جامه تن می درد
فاعلهتن فاعلهتن فاعلهتن فاعلهتن

بحر مدید مدیس ، فاعلاتن فاعلن فاعلاتن دوبار ،
مثال : (۱)

بحر بسیط سالار ، مستفعلن فاعلن چهار بار ، مثال : (۱)

بحر بسیط مخبون ، مستفعلن فاعلن چهار بار ، مثال : (۱)

بحر هزج سالار ، مفاعیلن هشت بار ، مثال :

مشو خامو ش انصاری اگر در جستن یاری
مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن
فغان دلایل می کن که عشق بوستان داری
مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

بحر هزج اخرب ، مفعول مفاعیلن چهار بار ، مثال : (۱)

غوغا مکن انصاری گر شیفته یاری
مفعول مفاعیلن مفعول
آن به که نهان داری اسرار ز پیگانه
مفعول مفاعیلن مفعول

(۱) مثال بحر مدید مدیس و بحر بسیط سالار و بحر بسیط مخبون
از قلم سواد نویس افتاده و درج نشده است - مثال هر یک
ازین در ذیل آورده می شود :-

مثال بحر مدید مدیس :-

غالیه زلفه سمن عارضینه سرو دلایه و زنجیر مویه
فاعلاتن فاعلن فاعلاتن فاعلاتن فاعلن فاعلاتن

مثال بحر بسیط سالار از جامی :-

چون خار و خس روز و شب افتاده ام در رهت
مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن
باشد که چر حال من افتد نظر ناگهت
مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن

مثال بحر بسیط مخبون :-

روزم سیاه چرا گر تو سیاه خطی اشکم عقیق چرا گر تو عقیق لبی
مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن مستفعلن فاعلن

بحر هزج اخرب مکفوف مقصور ، مفعول مفاعیل
مفاعیل مفاعیل دوبار ، مثال :

ای یار جفا جوی جفا پیشه جفا کار
مفعول مفاعیل مفاعیل مفاعیل
یکروز گرم کن دل خود و وفا دار
مفعول مفاعیل مفاعیل مفاعیل

بحر هزج عروض اخرب مکفوف ، مفعول مفاعیل
مفاعیل فاعلن دو بار ، مثال :

انصاری اگر در طلب روز وصالی
مفعول مفاعیل مفاعیل فاعلن
غفلت ز چه ورزیدی و شب از چه غنودی
مفعول مفاعیل مفاعیل فاعلن

بحر هزج مدیس عروض و ضرب مکفوف ، مفاعیلن
مفاعیلن فاعلن دو بار ، مثال :

نخواهی بر د جان انصا ری از و
مفاعیلن مفاعیلن فاعلن
هنوز ای صید مسکین در کمندی
مفاعیلن مفاعیلن فاعلن

بحر هزج مدیس مقبوض اخرب : مفعول فاعلن مفاعیلن
دوباره مثال :

تا روی تو ای نگا ر می بینم
مفعول مفاعیلن مفاعیلن
دل را ز غمت فگا ر می بینم
مفعول مفاعیلن مفاعیلن

بحر هزج مدیس اخرب مقبوض مکفوف ، مفعول
مفاعیلن فاعلن دو بار ، مثال :

ای ماه چو عارض تو در خط
مفعول مفاعیلن فاعلن
لعل تو کشیده بر شکر خط
مفعول مفاعیلن فاعلن

بحر هزج مدیس سالار ، مفاعیلن شش بار ، مثال : (۱)

(۱) مثال بحر هزج مدیس سالار را سواد نویس درج نساخته است
مثال ازین در ذیل آورده می شود :-

چو دید آن لو لوی لعل تو لا بر لا به لالائی در آمد لو لوی لا
مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن

(۱) بحر هزج مسدس مقصور ، مفاعیلن مفاعیلن مفاعیل
 دو بار ، مثالی :

بحر هزج مسدس اخرب مقبوض مكفوف ، مفعول
 مفاعیلن مفاعیلن - باید دانست كه بجای مفاعیل آوردن فاعولن هم
 درست است ، مثالی : (۱)

باید دانست كه عروضیان عجم اوزان رباعی را كه آن را
 دو بیستی و ترانه هم گویند از بحر هزج استخراج کرده اند و
 آن را بیست چهار وزن قرار داده در دو شجره تقسیم نموده اند ،
 شجره اخرب و شجره اخرم - ركن اول شجره اخرب
 مفعول باشد و ركن اول شجره اخرم مفعولن بود - و هر يك
 ازین دو شجره دوازده وزن دارد كه جمله بیست و چهار وزن
 می شود - و این همه اوزان از زحافات مفاعیلن پدید آید كه
 خرب ، اخرم ، قبض ، كف ، هتیر ، جب ، شتر ، بتر
 و زلل است - ركن مفاعیلن را چون اخرب كنند مفعول شود ،
 و چون اخرم كنند مفعولن گردد ، و چون مقبوض كنند مفاعیلن

(۱) مثال بحر هزج مسدس مقصور و بحر هزج مسدس اخرب
 مقبوض مكفوف را سواد نویسی قرو گذار کرده است - مثالی از
 این هر دو در ذیل می آید :-

مثال بحر هزج مسدس مقصور از نظامی گنجوی :-
 اگر گوید نه رخ بر رخ ماه بگو با رخ برادر كه شود شاه
 مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن مفاعیلن
 مثال بحر هزج مسدس اخرب مقبوض مكفوف
 از اوحدی کرمانی :-

به میوه درخت را ز ریشه برزد به آرد و به تیشه
 مفعول مفاعیلن فاعولن مفعول مفاعیلن فاعولن
 شكرانده بازو تواند بگیرتن دست دا تواندست
 مفعول مفاعیلن فاعولن مفعول مفاعیلن فاعولن

گردد ، و چون مكفوف نهانند مفاعیلن شود ، و چون هتیر سازند
 فاعولن شود ، و چون هجیوب كنند فعل گردد ، و چون جب
 را با اخرم جمع كنند فح گردد و آن را ابتر گویند ، و چون
 هتیر را با اخرم جمع كنند فاعل شود كه آن را زلل خوانند
 و چون اشتر كنند فاعلن گردد - اوزان شجره اخرب و شجره
 اخرم این است :

اوزان شجره اخرم	اوزان شجره اخرب
(۱) مفعولن مفعولن مفعول فاعول	(۱) مفعول مفاعیلن مفاعیلن فاع
(۲) مفعولن مفعول مفاعیل فاعولن	(۲) مفعول مفاعیل مفاعیلن فاع
(۳) مفعولن مفعولن مفعول فاعل	(۳) مفعول مفاعیل مفاعیل فاعل
(۴) مفعولن فاعلن مفاعیل فاعل	(۴) مفعول مفاعیلن مفعولن فاع
(۵) مفعولن مفعولن مفعولن فاع	(۵) مفعول مفاعیلن مفاعیلن فح
(۶) مفعولن مفعول مفاعیلن فح	(۶) مفعول مفاعیل مفاعیلن فح
(۷) مفعولن مفعول مفاعیل فاعل	(۷) مفعول مفاعیلن مفعول فاعول
(۸) مفعولن فاعلن مفاعیلن فح	(۸) مفعول مفاعیلن مفعولن فح
(۹) فاعولن مفعولن مفعولن فح	(۹) مفعول مفاعیلن مفعول فاعل
(۱۰) مفعولن مفعول مفاعیلن فح	(۱۰) مفعول مفاعیل مفاعیل فاعول
(۱۱) مفعولن فاعلن مفاعیل فاعل	(۱۱) مفعول مفاعیلن مفاعیل فاعول
(۱۲) مفعولن فاعلن مفاعیل فح	(۱۲) مفعول مفاعیل مفاعیل فاعل

و جمع کردن چهار وزن ازین بیست و چهار اوزان در یک رباعی
جائز قرار داده اند - چنانچه نمودن را در دو بیت از گفته خویش
اکتفا می نمایم تا به اطلالت نکشد - و دو وزن درین بیت است
مثال :-

دل در هوس عشق گرفتار خوشست
مفعول مفاعیل مفاعیل فاعول
وان ناز و کرشمه کردن دین یار خوشست
مفعول مفاعیل مفاعیل فاعول

و درین بیت هم دو وزن است مثال :-

گفتم یا رم شوی کنی دلدار
مفعول فاعول مفاعیل فاع
از تو تا ید هرگز یاری کردن
مفعول مفعول مفعول فاع

بهر رجز :- معنی رجز اضطراب و سرعت می باشد - و اهل عرب
را عادت است که در وقت جنگ در بحر رجز شعر می خوانند که
اضطراب و سرعت آن بحر به جنگ مناسبتره عظیم دارد -

بهر رجز مشهور سالار : (مستفعلن هشت بار) مثال :-

انصاری بیخود شدست آشفته دیدار او
مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن
دیوانه رویش همو والذ همو شیدا همو
مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن

بهر رجز مشهور مخبون : مفاعیل هشت بار ، مثال :-

نگار من به کار من نمی کند عنایت
مفاعیل مفاعیل مفاعیل مفاعیل

ز حال من نمی برد کسی پرو حکایت
مفاعیل مفاعیل مفاعیل مفاعیل

بهر رجز مشهور طوی : مفععلن هشت بار ، مثال :-

به تو مرا یک نفس صبر دنیا شد مه من
مفععلن مفععلن مفععلن مفععلن
در غم رویت به کسی صبر دنیا شد مه من
مفععلن مفععلن مفععلن مفععلن

بهر رجز مشهور مخبون و طوی : مفاعیل مفععلن چهار بار ،

مثال :-

اگر مرا در غم تو قرار با شد نفس
مفاعیل مفععلن مفاعیل مفععلن
چنین نگر دد دل من خراب محنت و غم
مفاعیل مفععلن مفاعیل مفععلن

بهر رجز مشهور طوی و مخبون : مفععلن مفاعیل چهار

بار ، مثال :-

پارگیه سرا من بیت و فروغ که دهد
مفععلن مفاعیل مفععلن مفاعیل
شمع توئی به مجلس ما توئی به منزل
مفععلن مفاعیل مفععلن مفاعیل

بهر رجز مشهور سالار ، مستفعلن شش بار ، مثال :-

اه در غم عشقت مرا دل سوخته
مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن
هجرت بجا دهر آتش افرخته
مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن

بحر رجز مسدس مَطْوِی و مخبون و عروض

و ضربش مقطوع ، مفتعلن مفاعلهن مفعولن دوبار ، مثالبه :

گل بچهن	برو تو	کم باشد
مفتعلن	مفاعلهن	مفعولن
بیتو مرا	زمان زمان	غم باشد
مفتعلن	مفاعلهن	مفعولن

بحر رمل مشهّن سباعی ، فاعلاتن هشت بار ، مثالبه :

آه ز عشقت	در دل من	هر زمانه	بیقراری
فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن
از تکبیر	ماده رویدا	یاد من هر	گز نیاری
فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن

بحر رمل مشهّن و عروض و ضربش مخدوف ،

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلهن دوبار ، مثالبه :

من زکو دا	نم چو انصا	ری طریق	عشق را
فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلهن
ور کسه در	عاشقی پندم	دهد نا	دان بود
فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلهن

بحر رمل مشهّن مخبون ، فاعلاتن هشت بار ، مثالبه :

چند نگاری	تو ندادم	که چنین روح فراژی
فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن
نتوان کر	د تصور	که تو در وصف درائی
فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن

بحر رمل مشهّن مخبون و عروض و ضربش مشکول :

فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن دوبار ، مثالبه :

همه را عیش خوش و من	ز فراق	بیه عذاب
فاعلاتن فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن
(۱) عالم آباد و مرا دل	ز هوا	تو خراب
فاعلاتن فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن

بحر رمل مشهّن مشکول ، فاعلاتن چهار بار ، مثالبه :

سر آن دو	چشم گردم	که گداز شهید کردن
فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلاتن
بکشد هزار بیدل	بپرد هزار جان را	
فاعلاتن فاعلاتن	فاعلاتن فاعلاتن	

بحر رمل مشهّن و مشکول و عروض و ضربش

مخدوف ، فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلهن دوبار ، مثالبه :

صنما بیا که بیتو	دل من خراب شد
فاعلاتن فاعلاتن	فاعلاتن فاعلهن
بیه هوا تو جگر هم	مده من کباب شد
فاعلاتن فاعلاتن	فاعلاتن فاعلهن

بحر رمل مشهّن مخبون مشکول ، فاعلاتن فاعلاتن

فاعلاتن مفعولن دوبار ، مثالبه : (۲)

(۱) درین مصراع فاعلاتن (عالم آبا) بجای فاعلاتن آمده است و هم درست است -

(۲) مثال بحر رمل مشهّن مخبون مشکول سواد نویس

درج نساخته است - مثالبه از آن کلام نصیر الدین طوسی در ذیل آورده می شود : -

چند کنم هر	چند کنم با	تو نمی دا	رد سودم
فاعلاتن فاعلاتن	فاعلاتن فاعلاتن	فاعلاتن فاعلهن	مفعولن
چیز آن حیل ندادم	که ز عشقت	بگریزم	
فاعلاتن فاعلاتن	فاعلاتن فاعلهن	مفعولن	

بدر رمل مشن صدر و ابتدا مخبون و دشو بعضی

سالم و بعضی مخبون و عروض و ضرب سالم ، فعلاتن

فعلاتن فعلاتن فعلاتن - فعلاتن فعلاتن فعلاتن ،

یک بار ، مثالی : (۱)

رمل مشن صدر و ابتدا سالم و دشوها مخبون و

عروض و ضرب مخبون و مخوف فعلاتن فعلاتن فعلاتن

فعلاتن دوبار ، مثالی : (۲)

(۱) مثالش از قلم سواد نویس افتاده و درج نشده است مثالی از

کلام سعدی خیلاً آورده می شود :-

نه بر اشتر من سوارم نه چو اشتر زیر بارم
فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن

نه خداوند رعیت نه غلام شهریارم
فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن

غم موجو د و پریشا نه معدو م ندارم
فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن

نفسه می ز دم آسو ده و عمره می گذارم
فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن

(۲) مثالش در نسخه مرقوم نیست مثالی از آن از کلام میر نجات

خیلاً آورده می شود :-

باز دل بر د زمن چر فنه با تدد بیبره
فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن

شیر اندا م برته نو چنه کشتی گیره
فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن

رمل مسدس سالم ، فعلاتن شش بار ، مثالی :

ماه رویا در هوایت بیقرارم
فعلاتن فعلاتن فعلاتن

می کشد هجران به عشقت زار زارم
فعلاتن فعلاتن فعلاتن

رمل مسدس و عروض و ضربش مخوف ، فعلاتن

فعلاتن فعلاتن دوبار ، مثالی :

می ندانستم که افتدم در غمت
فعلاتن فعلاتن فعلاتن

خود نداندد تا نیفتد آدمی
فعلاتن فعلاتن فعلاتن

رمل مسدس مخبون و عروض و ضربش مخوف ،

فعلاتن فعلاتن فعلاتن دوبار ، مثالی :

صنها به تو بجان آ مدد ام
فعلاتن فعلاتن فعلاتن

(۱) روه زیبا به تو دیدن هوس است
فعلاتن فعلاتن فعلاتن

رمل مسدس مخبون مقصور ، فعلاتن فعلاتن فعلاتن

دوبار ، مثالی (۲)

(۱) درین مصرع فعلاتن فعلاتن فعلاتن آمده است و هم جاگز است -

(۲) مثالش سواد نویس ننوخته است - مثالی از آن از کلام سعدی در ذیل نگاشته می شود :-

نیک باشی و بدت گور ید خاق به که بهد پا شی و نیکت گویند
فعلاتن فعلاتن فعلاتن فعلاتن

و مثل **میسدیس مخپون و عروض و ضربش مخخوف**

و **مشجوت** ، فعلاتین فعلین مفعولین دوبار ، مثاله :

ماه رویا جگرم خون کردی

فاعلاتین فعلان مفعولین

دل من واکه و مفتون کردی

فعلاتین فعلین مفعولین

دریس مثال اول جزو مصراع اول مخپون نشده است - و در

وزن اگر جزو اول مصراع را مخپون نکنند رواست ، اما در رمل

”مشکول“ روا نباشد -

بحر متقارب مشهون سالار ، فعلولین هشت بار ، مثاله :

دگارا ز جور فراقیت بجانم

فعلولین فعلولین فعلولین فعلولین

چه تدبیر سازم به عشقت ندادم

فعلولین فعلولین فعلولین فعلولین

این را از آن متقارب خوانند که اوژده به اسباب او با هم

قریب باشند -

بحر متقارب مشهون عروض و ضربش مخپوض ،

فعلولین فعلولین فعلولین فعلولین دو بار مثاله :

بیا سا قی آن جا مرگایون بیا

فعلولین فعلولین فعلولین فعلولین

که گل پا ز دادست در مرغزار

فعلولین فعلولین فعلولین فعلولین

و در این وزن فعلولین بجای مخپوض یا مقصور ”مخخوف“

می آید ، چنانچه در یک بیت مصراع به وزن فعلولین فعلولین

فعلولین فعلول و مصراع دیگر به وزن فعلولین فعلولین فعلولین فعلول

(یا فعل) آوردن هم رواست ، مثاله (۱)

بحر متقارب مشهون اثار ، فعلین فعلولین چهار بار ،

مثاله : (۲)

بحر متقارب مشهون مخپوض اثار ، فعلول فعلین چهار

بار ، مثاله : (۳)

(۱) سواد نویس مثالش را وا گذاشته است - در ذیل از کلام

مسعود سعد سلمان نوشته می شود :-

اگر مهابت را زیان یافته دنا گوی شاه جهان با شده

فعلولین فعلولین فعلولین فعلولین فعلولین فعلولین فعلولین

ز صد دا ستان کان ثغای تراست هاندا که یک دا ستان با شده

فعلولین فعلولین فعلولین فعلولین فعلولین فعلولین فعلولین

(۲) مثالش در نسخه مرقوم نیست و از کلام حافظ شیراز در

ذیل نوشته می شود :-

من ردد و عاشق و انگاه توچه استغفرالله استغفرالله

فعلین فعلولین فعلین فعلولین فعلین فعلولین فعلین فعلولین

(۳) مثالش در نسخه نیامده و در ذیل آورده می شود :-

گرم بخوانی ورم برانی دل حزیں را بجای جادی

فعلول فعلین فعلول فعلین فعلول فعلین فعلول فعلین

بجزر متقارب مشهور اثرم مقصور ، فاع فاعولن فاع

فاعول دوبار ، مثال : (۱)

بجزر متقارب مسکس ساله ، فاعولن شش بار ، مثال : (۲)

بعضی شعرا متقارب اثار را بر شانزده رکن کشیده

اند ، فاعول فاعولن هشت بار ، مثال : (۳)

بعضی عروضیان این را به بحر دیگر متعلق ساخته مفاعلاتن

هشت بار ، بجای فاعول فاعولن می آرند .

بجزر متدارک : این را بحر حکمت نیز گویند که دو دریافته

شده است .

(۱) مثالش در نسخه مذکور نیست و بدین طور می باشد (از جامی) :-

ای شب زلفت غالیه ساه و مه رویت غالیه پوش

فاع فاعولن فاع فاعول فاع فاعولن فاع فاعولن

(۲) مثالش در نسخه رقم نشده و بدین طور است (از سیفی) :-

ز درد جدائی چنانم که از زندگانی بجانم

فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن

(۳) مثالش در نسخه مندرج نیست . مثال از کلام عصمت بخاری

در ذیل آورده می شود :-

زهر دو چشمت بخون مردم کشاده تپیر و کشیده خنجر

فاعول فاعولن فاعول فاعولن فاعول فاعول فاعول فاعول

رخه چو ماهت صبح دولت خط سیاهت شب مخمیر

فاعول فاعولن فاعول فاعولن فاعول فاعول فاعول فاعول

بجزر متدارک مشهور ساله ، فاعولن هشت بار ، مثال :

ماه من در فرا قوت بجان آمدم

فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن

در هوا بیت چو جان بر میان آمدم

فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن

بجزر متدارک مشهور مخبون ، فاعولن هشت بار ، مثال :

بیت دلبر من که وفا نکند

فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن

دخسه نرود که جفا نکند

فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن

بعضی شعرا متدارک مخبون بر شانزده رکن آورده اند

یعنی فاعولن شانزده بار . (۱)

بجزر متدارک مشهور مقطوع ، فاعولن هشت بار ، مثال : (۲)

(۱) مثالش این است :-

مه و نهج مسلم در صلی که قدح کش گردش سر نشود

فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن

بذل است سبکسری آن قدرت که دماغ جنون زده تر نشود

فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن

(۲) مثال این بحر در نسخه مندرج نشده است .

مثال بحر متدارک مشهور مقطوع :

تا که ما را در غم داری تا که آری بر ما خواری

فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن فاعولن

بعضی شعرا متدارک مقطوع را بر شانزده رکن هم نهاده اند

یعنی بیست را به وزن شانزده رکن فاعولن می دهند .

بحر متدارک مشن مخبون مقطوع ، فاعلن فعل چهار بار ، مثاله : (۱)

بحر مضارع مشن سالم ، مفاعیلن فاعلاتن چهار بار ، و له هر شعر پارسی این بحر سالم نمی آید .

بحر مضارع مشن اخرب مضبور ، مفعول فاعلاتن چهار بار ، مثاله :

انصاری	از هواپیت	شد غرق	خون دیده
مفعول	فاعلاتن	مفعول	فاعلاتن
ام کاشک	نکرده	دل با تو	آشناقی
مفعول فاعلاتن	مفعول	مفعول	فاعلاتن

بحر مضارع مشن اخرب مکفوف و عروض و ضربش مخدوف - مفعول فاعلاتن مفاعیل فاعلن - مفعول فاعلاتن مفاعیل فاعلاتن ، مثاله :

بر مشکن اینچنینی که	ز سودا زلف تو
مفعول فاعلاتن	مفاعیل فاعلن
انصار ی شکسته	پریشان شدن گرفت
مفعول فاعلاتن	مفاعیل فاعلاتن

(۱) مثالش در نسخه مرقوم نیست :

مثال بحر متدارک مشن مخبون مقطوع (از جامی) :-

سبیل سپید بر سمن مزن لشکر حبش بر ختن مزن
فاعلن فعل فاعلن فعل فاعلن فعل فاعلن فعل
این بحر را نیز بر شانزده رکن آورده اند یعنی بیست را
چهار وزن هشت بار فاعلن فعل می نهند .

بحر مضارع مشن اخرب عروض و ضربش سالم ، مفعول فاعلاتن چهار بار مثاله : * (۱)

بحر مضارع مشن مکفوف مقصور ، مفاعیل فاعلاتن مفاعیل فاعلاتن دو بار ، مثاله : (۲)

بحر مضارع مشن اخرب مخدوف ، مفعول فاعلاتن مفعول فاعلن دو بار ، مثاله : (۳)

* مثالش و مثال بحر مضارع مشن مکفوف مقصور و بحر مضارع مشن اخرب مخدوف و بحر مضارع مسدس مکفوف عروض و ضربش مخدوف نیز در نسخه مندرج نشده است - مثال هر یک ازین ذیلاً داده می شود :-

(۱) مثال مضارع مشن اخرب عروض و ضربش سالم (از خسرو) :-

خواهرم که سپهر بینم روم چو یاسمینش
مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن

لیک آفت است چشمش می ترسم از کمینش
مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن

(۲) مثال بحر مضارع مشن مکفوف مقصور :-

صیادوش آورید بهن بوم زلف یار
مفاعیل فاعلاتن مفاعیل فاعلن

جهان گشت مشک بوم ز زلفین آن نگار
مفاعیل فاعلاتن مفاعیل فاعلن

(۳) مثال بحر مضارع مشن اخرب مخدوف (از سعدی) :-

دیدار می نهائی و پرهیز می کنی
مفعول فاعلاتن مفعول فاعلن

بازار خویشت و آتش ماتیز می کنی
مفعول فاعلاتن مفعول فاعلن

بحر مضارع مسدس مکفوف عروض و ضربش

محدوف ، مفاعیل فاعلات فاعولین دو بار مثالبه : (۱)

بحر مقتضب : معنی اقتضاب بریدن است و این را از آن سبب مقتضب می گویند که این بحر از بحر منسرح بریده شده است . همان ارکان منسرح درین بحر می آید ولی در ترتیب ارکان اختلاف می افتد . و ازین بحر زیاده از دو وزن مستخرج نشده است :—

(۱) مثالش را و هم دیگر زحافات بحر مضارع را که در نسخه مذکور نشده درین پانویشت ذکر کرده می شود :-

مثال بحر مضارع مشن اُخرَب مَقْصُور (که در نسخه

اندارج نیافته) مفعول فاعلاتین دو بار مثالبه :—

ام عید	دین و دولت	عبادت خجسته باد
مفعول	فاعلاتین	مفعول فاعلاتین
ایامت	از حوادث	ایام رسته باد
مفعول فاعلاتین	مفعول فاعلاتین	

مثال بحر مضارع مشن اُخرَب مکفوف مفعول فاعلات

مفاعیل فاعلین ، یا فاعلان دو بار ، مثالبه :—

تا چند	گوئیم که	چه تازی به	هر مقام
مفعول	فاعلات	مفاعیل	فاعلان
نزدیک	من چرا که	نپاشی	هی میقیم
مفعول	فاعلات	مفاعیل	فاعلان

مثال بحر مضارع مسدس محدوف مکفوف عروض

و ضربش محدوف ، مفاعیل فاعلات فاعولین دو بار ، مثالبه :—

خراامیدن تو باد	خجسته	دل دشمنان چاه	تو هسته
مفاعیل فاعلات	فاعولین	مفاعیل فاعلات	فاعولین

بحر مقتضب مشن مَطْوِی ، فاعلات مفتعلن چهار بار ، مثالبه :

آن نگار	روح فزا	یمر که مست	می رود
فاعلات	مفتعلن	فاعلات	مفتعلن
در هوا	اول و دین	هم ز دست	می رود
فاعلات	مفتعلن	فاعلات	مفتعلن

بحر مقتضب مشن مَطْوِی مَقْطُوع ، فاعلات مفعولین چهار

بار ، مثالبه : (۱)

بحر مجتث : معنی اجتناب از پیچ بر کردن است ، و این

بحر را از آن مجتث نامیده اند که از بحر خفیف برکنده شده است . و فرق میان خفیف و مجتث همین است که در خفیف فاعلاتین مستفعلن (چهار بار) می آید و در مجتث بر عکس آن مستفعلن فاعلاتین (چهار بار) می آید . هر دو یکپسند ولی در ترتیب ارکان اختلاف واقع شده است . و بحر مجتث سالم را در پارسی استعمال نمی کنند .

بحر مجتث مشن مخبون ، مفاعیل فاعلاتین ، چهار بار ،

مثالبه :

(۱) مثال بحر مقتضب مشن مَطْوِی مَقْطُوع در نسخه درج

نشده است و در ذیل از کلام حافظ شیراز آورده می شود :-

وقت را غنیمت دان	آن قدر که بتوانی
فاعلات مفعولین	فاعلات مفعولین
حاصل از حیات آن جان	یکدم است تا دانی
فاعلات مفعولین	فاعلات مفعولین

گرفتم آن که ز شرفی وفا و مهر نداری
مفاعلهن فاعلاتن مفاعلهن فاعلاتن

دوازده به زبان هم چرا بجا به نیاری
مفاعلهن فاعلاتن مفاعلهن فاعلاتن

بهر هجرت شهن مخبون مقصور ، مفاعلهن فاعلاتن

مفاعلهن فاعلاتن دوبار ، مثاله :

همین ترا در سپید است شعر انصاری

مفاعلهن فاعلاتن مفاعلهن فاعلهن

و گرنه گفته او در جهان کجاست که نیست

مفاعلهن فاعلاتن مفاعلهن فاعلاتن

درین بیت در مصراع اولی رکن آخر فعلن آمده است بجا

فاعلاتن و هم جائز است .

بهر هجرت شهن سالار (مستفعلن مفعولات چهار بار) در

فارسی مستعمل نیست .

بهر هجرت شهن مطوی ، مفتعلن فاعلاتن چهار بار ، مثاله :

آن بت به مهر باز عهد محبت شکست

مفتعلن فاعلاتن مفتعلن فاعلاتن

صبر در آمد ز پای عقل پروی شد ز دست

مفتعلن فاعلاتن مفتعلن فاعلاتن

درین وزن فاعلهن بجا فاعلاتن هم آرند ، مثاله :

عارض گل گون تو خمه چو کند گوگیا قطره سپید چکد از ذقن یاسمین

مفتعلن فاعلهن مفتعلن فاعلهن مفتعلن فاعلهن مفتعلن فاعلهن

بهر هجرت هجرت مطوی مفعول مفتعلن فاعلاتن

مفتعلاتن دو بار ، مثاله :

آن بت ز پیا من چو مست در آید

مفتعلن فاعلاتن مفتعلن فاعلاتن

صبر و قرار مرا شکست در آید

مفتعلن فاعلاتن مفتعلن فاعلاتن

درین وزن مفتعلن فاعلهن بجا فاعلاتن هم آرند و هجرت

شهن عروض و ضربش منحور " گویند .

بهر هجرت شهن اذرب ، مفعول فاعلاتن مفعول

فاعلاتن دو بار ، مثاله : (۱)

بهر هجرت هجرت مطوی ، مفتعلن فاعلاتن مفتعلن

دو بار ، مثاله : (۲)

مثالش و هم مثال منسرح مسدس مطوی در نسخه درج شده

است . در ذیل مثال هر یک ازین ذکر کرده می آید :

(۱) مثال بهر هجرت شهن اذرب (از حافظ شیراز) :-

دل می رود ز دستم صاحب دلا خدا را

مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن

دردا که راز پنهان خواهد شد آشکارا

مفعول فاعلاتن مفعول فاعلاتن

(۲) مثال بهر هجرت هجرت مطوی :-

شاه جهان باد تا ز مانه بود کز کرمش خالق شاد مانه بود

مفتعلن فاعلاتن مفتعلن فاعلاتن مفتعلن فاعلاتن مفتعلن فاعلاتن

منسوخ سندس اُخرب مَكشوف ، مفعول فاعلات مفاعیلان

در بار ، مثاله : (۱)

بجز سیریح : درین بحر چون اسباب پیشتر اند از اولاد

و زودتر به زبان ادا می شود نامش سیریح کردند .

بجز سیریح سالار ، مستفعان مستفعان مفعولات دو بار - و

شعرا پارسی درین بحر شعر نگاریند .

بجز سیریح مَطوی موقوف ، مفتعلن مفتعلن فاعلان ، دو بار

مثاله (۲)

و فاعلین بجای فاعلان هم آرند ، و این را مَطوی مَكشوف

گویند . (در مثال آخر رکن مصراع اول مَطوی مَكشوف است

و آخر رکن مصراع ثانی مَطوی موقوف) مثاله :

قسم تنوآ مد مگر انصاریا

مفتعلن مفتعلن فاعلین

جور بتان و ستم روزگار

مفتعلن مفتعلن فاعلان

(۱) مثال بحر منسوخ سندس اُخرب مَكشوف :

اے نازنیں کہ ماہ منی امشب رحوم بکن چو شاہ منی امشب

مفعول فاعلات مفاعیلان مفعول فاعلات مفاعیلان

(۲) مثال در نسخه درج نشده - ذیل مثاله از آن آورده می شود :-

دقش طبیعی سترد روزگار نقش الہی تنوآ دد سترد

مفتعلن مفتعلن فاعلان مفتعلن مفتعلن فاعلان

و درین وزن اگر مَطوع به مقابل مَطوی آرند هم جائز

است ، تقدیم و تاخیر شرط نیست ، مفتعلن مفتعلن فاعلان

مفعولین مفعولین فاعلان ، مثاله : (۱)

بعضی شعرا درین وزن حروف ساکن به مقابل حرف متحرک

هم آورده و زواست ، مثاله (۲)

درین بحر حشو مَطوی و عروض و ضرب موقوف

هم روا است مثاله : (۳)

بحر سیریح مَطوی مَكشوف مجدوع ، مفتعلن مفعولین

فاع دو بار ، مثاله : (۴)

(۱) مثالش در نسخه نیامده - ذیل درج کرده می آید :-

هست کلید در گنج حکیم جسم الله الرحمن الرحیم

مفتعلن مفتعلن فاعلان مفعولین مفعولین فاعلان

(۲) مثالش هم در نسخه مندرج نیست - و در ذیل اندراج می یابد :-

هلقه از کمر شود از زلف تو خاتم جہ خواہی تا وان آن

مفتعلن مفتعلن فاعلین مفتعلن مفعولین فاعلین

درینجا یام "خواہی" ساکن است و بجای حرف متحرک آمده .

مثال (۳) صورت اقبال ترا بر جبین

مفتعلن مفتعلن فاعلان

اذا فتحنالک فتداً مبین

مستفعان مفتعلن فاعلان

مثال (۴) اے گل رو بیت سنبل خیز

مفتعلن مفعولین فاع

زلف سیاہت آتش بیز

مفتعلن مفعولین فاع

بحر سريچ مقطوع حشو ، مفتعلن مفتعلن فاعلن دو بار

مثال: (۱)

بحر سريچ مخبون مكشوف ، مفاعلهن مفاعلهن فاعلهن دو

بار ، مثال: (۲)

بحر سريچ احد ، مفتعلن مفتعلن فاعلهن دو بار ، مثال: (۳)

بحر سريچ مخبول مطوي مكشوف ، فعلتهن فعلتهن فاعلهن

دو بار ، مثال: (۴)

بحر سريچ مخبون مطوي مكشوف ، مستفعلن مستفعلن

فعلتهن دو بار ، مثال: (۵)

مثال (۱) سيم بسنگ اندر پنهان بود
مفتعلن مفتعلن فاعلهن

يار مرا سنگ بسيم اندرست
مفتعلن مفتعلن فاعلهن

مثال (۲) دو غبزه چو دو ناچرخ لشكري
مفاعلهن مفاعلهن فاعلهن

همي گني بهر دو آي دلبري
مفاعلهن مفاعلهن فاعلهن

مثال (۳) چند فورم از تو بتا ضرورت
مفتعلن مفتعلن فاعلهن

چند زني بر دل من حريبت
مفتعلن مفتعلن فاعلهن

مثال (۴) بزر نهيت بجزمت جان من
فعلتهن فعلتهن فاعلهن

بجزمت بجزمت هر دو لب
فعلتهن فعلتهن فاعلهن

مثال (۵) از عشق او من در جهان سهرم
مستفعلن مستفعلن فاعلهن

مي سوزد از هجران او جگر
مستفعلن مستفعلن فاعلهن

بحر جديده و ايس را غريب و نيز هفت هم خوانند

و ارکان ايس بر عكس ارکان هجته است - اگرچه سالم ايس بحر
فاعلاتن فاعلاتن مستفعلن (دو بار) است و به بجايش اكثر فعلتهن
فعلتهن مفاعلهن آرند -

بحر جديده مستفعلن مخبون ، فعلتهن فعلتهن مفاعلهن

دو بار ، مثال:

نتوانم كه بگويت گذر كنم ز رقيبها ي تو جان حذر كنم

فعلتهن فعلتهن مفاعلهن فاعلاتن فعلتهن مفاعلهن

بحر جديده سريچ ، فاعلاتن مستفعلن (دو بار) ، مثال: (۱)

بحر جديده سريچ مخبون ، فعلتهن مفاعلهن دو بار ، مثال: (۲)

بحر جديده مستفعلن سالم ، فاعلاتن فاعلاتن مستفعلن

دو بار ، مثال: (۳)

بحر قرييب ايس بحر مخصوص فارسي است - وزن سالمش

مفاعيلن مفاعيلن فاعلهن است ، و به بجايش زحاف كرده مفاعيل
مفاعيل فاعلهن آرند -

(۱) مثالش در نسخه موجود نيست - در ذيل درج كرده مي آيد :-

روم داري آه سختي هست گوئي چو مشتري

فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن مستفعلن

(۲) مثالش حسب ذيل است :

دل من مي چرا بري چو غم من زني خوري

فعلتهن مفاعلهن فاعلهن فاعلهن

در مصراع ثاني فاعلاتن آمده است و هم رواست -

(۳) مثالش هم در نسخه نيامده و در ذيل آورده مي شود :-

آه نگارين روم دابر كم كن ستم كچي دل من به رخ تو پر شد چشم

فاعلاتن فاعلاتن مستفعلن فاعلاتن مستفعلن

بحر قریب مسدس مکفوف ، مفاعیل مفاعیل فاعلاتن

دو بار ، مثالی : (۱)

بحر قریب مکفوف مقصور ، مفاعیل مفاعیل فاعلان

دو بار ، مثالی : (۲)

بحر قریب مکفوف مقصور مکفوف ، مفاعیل مفاعیل

فاعلاتن دو بار ، مثالی : (۳)

بحر قریب اخرب مکفوف ، مفعول مفاعیل فاعلاتن

دو بار ، مثالی :

ام یار گلندام در لطافت یک سرو بیالام تو نهاد

مفعول مفاعیل فاعلاتن مفعول مفاعیل فاعلاتن

(۱) مثالش نیلا آورده می شود :

خداوند جهان بخش شاه عادل شهنشاه جوان بخت راه کامل

مفاعیل مفاعیل فاعلاتن مفاعیل مفاعیل فاعلاتن

(۲) مثالش در نسخه درج نشده است و در ذیل آورده می شود :-

فغان زان سر زلفین تابدار فرو هشتاد زیاقوت آبدار

مفاعیل مفاعیل فاعلاتن مفاعیل مفاعیل فاعلاتن

(۳) مثالش در نسخه نیامده است - بیست ذیل مثالی از آن است :

غریبه به جلا مبتلا شد دست چاه باشد که مر او رار ها کنی

مفاعیل مفاعیل فاعلاتن مفاعیل مفاعیل فاعلاتن

در مصرع اول بیست صدر فاعلان بجای فاعلاتن آمده است و

هم رواست :

بحر قریب اخرب مکفوف مقصور ، مفعول مفاعیل فاعلان
دو بار ، مثالی : (۱)

بحر خفیف را از بحر سربیع طوی اختیار کرده اند
و بحر خفیف سالم فاعلاتن مفعول فاعلاتن است دو بار و لم
در شعر فارسی ایسی وزن سالم را نیامده اند .

بحر خفیف هشتاد مخبون فاعلاتن مفاعیل فاعلاتن مفاعیل
دو بار ، مثالی :-

نشود ممکن ایس مرا که ز عشقت رهاشوم

فاعلاتن مفاعیل فاعلاتن مفعول فاعلاتن

نتوانم بجان تو که ز گوشت جدا شوم

فاعلاتن مفاعیل فاعلاتن مفعول فاعلاتن

بحر خفیف مسدس صدر و ابتدا سالم و باقی
مخبون ، فاعلاتن مفاعیل فاعلاتن دو بار ، مثالی : (۲)

بحر خفیف مسدس مخبون ، فاعلاتن مفاعیل فاعلاتن
دو بار ، مثالی : (۳)

(۱) مثالش در نسخه مندرج نیست - در مثالش بیست ذیل آورده
می شود :-

گو آصف جرم گو بیبا ببیسی بر تخت سلیمان راستیسی

مفعول مفاعیل فاعلاتن مفعول مفاعیل فاعلاتن

(۲) مثالش بیست ذیل است :-

سبزه ها نو دیدم یا ر نیامد تازه شد با غم و آن دگار نیامد

فاعلاتن مفاعیل فاعلاتن فاعلاتن مفاعیل فاعلاتن

(۳) مثالش در نسخه مندرج نشده است - در ذیل مثالی از آن آورده

می شود - مثال بحر خفیف مسدس مخبون :-

صنما طا قیت فرا ق ندارم جز بوصل تو ائفا ق ندارم

فاعلاتن مفاعیل فاعلاتن فاعلاتن مفاعیل فاعلاتن

درین مثال اول رکن مصرع ثانی فاعلاتن آمده است و نیز رواست -

بهر خفیف مسدس مخبون مقصور ، فاعلاتن مفاعله

فعلان دوبار ، مثاله (۱)

بهر خفیف مسدس مخبون و عروض و ضربش

مخفوف ، فاعلاتن مفاعله فعلان ، دو بار مثاله :

گر تو بر جا ن من وفا نکنی وز غمِ فر قتم رها نکنی

فاعلاتن مفاعله فعلان فاعلاتن مفاعله فعلان

درین وزن اول جزو هر مصرع را مخبون هم می کنند .

بهر خفیف مسدس عروض و ضرب شجاعت

فاعلاتن مفاعله مفعولن دو بار ، مثاله : (۲)

بهر شاکل : این بحر از بحر مستفید است و این

را بحر اخیر نیز گویند . و سالفش فاعلاتن مفاعله مفاعله

است و درین وزن شعر گفته اند .

(۱) مثالش هم در نسخه موجود نیست : برای مثالش بیست از

کلام کمال اسمعیل در ذیل درج کرده می آید :-

هر کرا دل در اختیارِ خودست آرزوهای در کما و خودست

فاعلاتن مفاعله فعلان فاعلاتن مفاعله فعلان

(۲) مثالش در نسخه مذکور نشده است .

مثال بحر خفیف مسدس عروض و ضرب شجاعت :-

وقت گل شد هوا گاشن دارم فوقِ جامِ مدامِ رو شن دارم

فاعلاتن مفاعله مفعولن فاعلاتن مفاعله مفعولن

بهر شاکل مسدس مخفوف مقصور ، فاعلاتن مفاعله

مفاعله دو بار ، مثاله (۱)

بهر شاکل مربع مقصور ، فاعلاتن مفاعله دو بار ، مثاله (۲)

بعضی شعرای این بحر را مشتم هم آورده اند .

بهر شاکل مشتم مخفوف ، فاعلاتن مفاعله فاعلاتن

مفاعله دو بار ، مثاله : (۳)

بعضی از عروضیان دو بحر در دائره مختلفه غیر از طویل

و مدید و بسیط افزوده اند و آن را بحر عریض و بحر کهیق نام نهاده :

بحر عریض = مفاعله مفعولن را آنقدر که خواهند بار بار آورند .

بحر کهیق = فاعله فاعلاتن (بروزن لن فاعله مفاعله) چهار بار - و

(۱) مثالش بیست ذیل است :-

ای نگار سپید چشم سپید مو سر و قد نکو رو نکو گو

فاعلاتن مفاعله مفاعله فاعلاتن مفاعله فاعلاتن

(۲) مثالش بیست ذیل است :-

روزگار خزانست

فاعلاتن مفاعله

باد سرد وزانست

فاعلاتن مفاعله

(۳) مثالش ذیل آورده می شود :-

خیز و طرف چمن گیر باحریف سمن رو

فاعلاتن مفاعله فاعلاتن مفاعله

گاه سنبیل تر چین و گاه شاخ سمن بدو

فاعلاتن مفاعله فاعلاتن مفاعله

چون که ابیات عجب درین وزن نمی آید شعرا درین بحر شعر
هم گفته اند -

بعضی عروضیان یک دائرة غیر از دوائر ششگانه که مذکور
شده اختراع کرده اند و آن را دائرة هجده گانه نام داده - و این
دائرة که چهار دارد -

- (۱) بحر صریح سالم = مفاعیلین فاع لاتین فاع لاتین دو بار -
- (۲) بحر کبیر سالم = مفعولات مفعولات مستفعلن دو بار -
- (۳) بحر منیل سالم = مستفعلن مستفعلن فاعلاتین دو بار -
- (۴) بحر صغیر سالم = مستفعلن فاعلاتین مستفعلن دو بار -
- (۵) بحر قلیب سالم = فاع لاتین فاع لاتین مفاعیلین دو بار -
- (۶) بحر حمید سالم = مفعولات مستفعلن مفعولات دو بار -
- (۷) بحر اصم سالم = فاع لاتین مفاعیلین فاع لاتین دو بار -
- (۸) بحر سلیم سالم = مستفعلن مفعولات مفعولات دو بار -
- (۹) بحر حمیم سالم = فاعلاتین مستفعلن مستفعلن دو بار -

و تمامت اوزان این بحر که بعضی عروضیان به زعم خود
اختراع کرده اند و دائرة جداگانه برای آن بنا نهاده از بصور دوائر
ششگانه نیز بر می آید و حاجت این دائرة نمی افتد - و این همه
بحور به دشواری به شعر می مانند - سبکترین این اوزان با
مثال هر یک درینجا ثبت می افتد :

بحر صریح خوب ، مفعول فاعلاتین فاعلاتین دو بار ، مثالی :

امروز کرد یارم قصد لشکر
مفعول فاعلاتین فاعلاتین
تا گشت جانم از در دش پرآذر
مفعول فاعلاتین فاعلاتین

و این بیت هم بر وزن مضارع مشبیه اعراب اشتر معروف
است که دو بار مفعول فاعلاتین فاعلاتین فاعلاتین باشد -

بحر کبیر مطوی ، فاعلات فاعلات مفتعلن دو بار ، مثالی :

آن نگارم خوب چهر سیم نقتن
فاعلات فاعلات فاعلات مفتعلن
روم خویش در نهان نهود به من
فاعلات فاعلات فاعلات مفتعلن

و این بیت نیز بر وزن بحر وافر مسدس اجمع محقول
است که فاعلاتین مفاعلاتین مفاعلاتین باشد - و بحر در بحر وافر
افگندن میسر و نام مفاعلاتین است که اجمع آن فاعلاتین باشد - و
عقل در وافر افگندن لام مفاعلاتین است که محقول آن مفاعلاتین
شود و بجایش مفاعلاتین آرند -

تمت الکتاب بحور الملک الوهاب

کنز الفوائد تصنیف شیخ شهاب الدین انصاری

غلط نامه

صفحه	صحيح	غلط	سطر	صفحه
تعريف و مثال مقلوب بعض با و ديگر اقسام مقلوبات درينجا ديده - كاذب نسخه آن را سهواً به صفحه ۳۶ (آورده است -	بدان	"بدان"	۱۴	۴ (مقدمه)
	معنيتين	معنيتين	۱	۱۰ (=)
	فانده	فانده	۱۵	۸
(پادوشت بعد از سطر ۱۲ شروع مي شود و خط فاصل ديگر بعد از سطر ۱۲ مي بايد -	امنوا	امنوا	۱	۱۱
	ايزد	ايزد	۹	۱۱
	بييت	بييت	۱	۵۹ (پادوشت)
	رفته	رفته	۲	۶۶ (پادوشت)
	آن	و	۱۵	۶۷
	مقرون	مقرون	۲۲	۶۷
	مقطوف	مقطوف	۱۸	۶۸
	(طويل)	طويل	۵	۷۰
	متفاعلين	فتفاعلين	(۱۶)	۷۶ (پادوشت)
	مثال	مثال	۳	۷۷ (پادوشت)
	مثال	مثال	۶	۷۸ (پادوشت)
	و چهار	چهار	۸	۸۰
	دوازده	دوازده	۱۱	۸۰
	فعول	فعول	۳	۹۰ (پادوشت)
	مستحدث	مستحدث	۱۰	۱۰۴ (لفظ آخري)

I have prepared the text of **Kanz-al-Fawa'id** from the manuscript copy available in the Government Oriental Manuscript Library, Madras. The manuscript is erroneous and defective at a number of places. The scribe who prepared this manuscript has omitted to copy verses cited as illustrations in a number of instances. Such omissions have been rectified by me in the foot notes by citing appropriate verses from other poets.

In conclusion I desire to express my sincere thanks to the authorities of the Government Oriental Manuscripts Library for lending me the manuscript to prepare a press copy of the work. I am also grateful to the Syndicate of the University of Madras for arranging for the publication of this volume under its auspices.

University Buildings,
Chepauk, Madras,
27th August 1956.

} A. S. U'sha'

Printed at the NURI PRESS Ltd.,
54, Main Road, Royapuram,
Madras-13.
1956

PREFACE

Husain Muhammad Shāh Shihāb Ansārī son of Mubārak Shāh, author of the present work, **Kanz-al-Fawā'id**, was one of the learned men and poets of the time of Sultān Alā'uddin Khalji (A. D. 1295-1316). That is all what one is able to glean from the work itself regarding the author. Nothing is known about him from external sources. Perhaps he was a younger contemporary of Amīr-e Khusraw. It may be surmised that he lived at Dehli. Among his writings only the present work seems to be extant and that too in the shape of a solitary copy.

It is quite evident from this treatise that he, besides being a good poet, had a profound knowledge of Arabic and Persian. He had a natural inclination and aptitude for poetics, prosody, rhetoric and the allied subjects. It seems not unlikely that he used to run a private school and teach his pupils these, his favourite subjects, along with others. Consequently, perhaps, in the course of his teachings he collected his lectures and notes into a volume and named it **Kanz-al-Fawā'id**—A Treasury of Useful Knowledge.

Throughout this volume he has cited verses from his own composition to illustrate various figures of speech forms of metres, etc. The author has ably summed up in such a small volume every variety of figures of speech and every law of verse and versification together with poetics. Considering these qualities it is, no doubt, a very valuable, book for students of Persian language and literature.

MADRAS UNIVERSITY ISLAMIC SERIES No. 18.

KANZ-AL-FAWĀ'ID

BY

HUSAIN MUHAMMAD SHĀH SHIHĀB ANSĀRĪ

EDITED

BY

A. S. U'SHA'

*Senior Lecturer and Head of the Department of Arabic, Persian and Urdu,
University of Madras*

UNIVERSITY OF MADRAS

1956

Madras University Islamic Series No. 18.

KANZ - AL - FAWĀ'ID

BY

HUSAIN MUHAMMAD SHĀH SHIHĀB ANSĀRĪ

MADRAS UNIVERSITY ISLAMIC SERIES No. 18.

KANZ-AL-FAWĀ'ID

BY
A. S. U'SHA'

UNIVERSITY OF MADRAS

1956